

3000 Leuven mail - Verschijnt 4 x per jaar - P706334

jaargang 28 - nummer 2 - juni 2017

welwijs

wisselwerking
onderwijs en
welzijnswerk

Majong

Maatschappij- en jongerenproblemen

Colofon

Welwijs verschijnt 4 x per jaar en wordt uitgegeven door de v.z.w. Majong.

Redactie:

Maria Bouverne-De Bie - Dieter Burssens -
Nathalie De Bleeckere - Eef Goedseels -
Bie Melis - Jan Tallon - Gil Thys - Laurent Thys -
Bea Vandewiele - Evi Verduyck -
Liesbet Verplanken - Nicole Vettenburg

Coördinatie en eindredactie:

Nicole Vettenburg

Redactie-adres:

Redactie WELWIJS
Trolieberg, 70
3010 KESSEL-LO
E-mail: nicole.vettenburg@welwijs.be
Gsm: 0483 / 01 00 22
Teksten voor bijdragen, brieven en
mededelingen dienen te worden toegezonden
naar het redactieadres.

Druk:

Drukkerij Van der Poorten, Kessel-Lo

Abonnementen:

€ 25 voor organisaties en instellingen;
€ 20 voor particulieren;
€ 17 voor groepsabonnement
(vanaf 5 abonnementen) en
€ 30 voor buitenlandse abonnementen.
Bedrag over te schrijven op
rek. nr. 001-2064133-49 van de v.z.w.
MAJONG, Trolieberg, 70 - 3010 Kessel-lo,
met vermelding "ABO-WW".

Logistieke ondersteuning:

Departement voor Lerarenopleiding, UGent

Nazicht drukproeven:

Lieve Goris

Verantwoordelijke uitgever:

Nicole Vettenburg,
Trolieberg 70,
3010 Kessel-Lo.

www.welwijs.be

MAJONG

De v.z.w. MAJONG stelt zich tot doel de positie van maatschappelijk kwetsbare jongeren te verbeteren. Sommige jongeren krijgen in hun contacten met de maatschappelijke instellingen (zoals: school, arbeidsmarkt, V.D.A.B., mutualiteit,...) steeds weer te maken met de negatieve effecten en genieten minder van het aanbod. Dit bleek uit meerdere onderzoeken, uitgevoerd binnen de Onderzoeksgroep Jeugdcriminologie KU Leuven.

Om aan deze situatie daadwerkelijk iets te doen werd in mei 1989 de v.z.w. MAJONG opgericht. De leden van de vereniging zijn belangstellenden, afkomstig uit verschillende organisaties, nl. universiteiten (KU Leuven, UGent), schoolbegeleidingsdiensten, lerarenopleiding en welzijnsorganisaties.

MAJONG wil haar doelstelling in eerste instantie realiseren door de samenwerking tussen onderwijs en welzijnswerk te bevorderen. Hiertoe werden volgende activiteiten opgezet:

1. Het uitgeven van het tijdschrift WELWIJS (verschijnt 4 x per jaar)
 2. Het geven van vorming en begeleiding
 3. Het verrichten van onderzoek
- MAJONG v.z.w. Trolieberg 70 - 3010 Kessel-Lo.

PUBLICATIES MAJONG/WELWIJS

De redactie Welwijs organiseerde verschillende studiedagen waarvan de verslagboeken kunnen worden besteld.

DE DRIE WERELDEN VAN JOHNNY EN MARINA. Spanningen tussen school, gezin en leeftijdsgroep (1990), 75 p. (5 euro)

Jongeren typeren elkaar en stemmen hun eigen handelen hier op af. De bijdragen in dit verslagboek proberen inzicht te geven in dit fenomeen en zoeken naar manieren om er mee om te gaan.

LEERLINGENBEGELEIDING : een antwoord op veranderende leerlingssituaties (1993), 139 p. (6 euro)

Hoe wordt vanuit de verschillende socialisatiemilieus ingegrepen op de veranderende situaties waarin jongeren opgroeien? In dit boek wordt op deze vraag ingegaan: eerst wordt de probleemstelling zo concreet mogelijk gemaakt, vervolgens worden een aantal gebieden van begeleiding verder uitgewerkt.

WELZIJSWERK EN EINDTERMEN, praktijkvoorbeelden en vragen (1996), 138 p. (6 euro)

De groeiende verbondenheid tussen welzijnswerk en onderwijs is met de introductie van de "eindtermen" versterkt. De studiedag ging in op de betekenis van deze evolutie voor kinderen en jongeren en de verwachtingen die zij meebrengt voor het welzijnswerk, het onderwijs en het jeugdwerk. Daarna volgden een groot aantal praktijkvoorbeelden.

OPVOEDEN IN BILLIJKHEID: hoe streng moet onze aanpak zijn? (1999), 123 p. (6 euro)

Naar aanleiding van 10 jaar Welwijs werd gereflecteerd op de uitgangspunten van het tijdschrift en dit vanuit de actuele maatschappelijke evolutie waar de roep naar meer controle en gestrengheid in de opvoeding sterker wordt. Centraal in deze reflectie staat de vraag: is de optie 'opvoeden in billijkheid' verenigbaar met de uitgangspunten van het tijdschrift Welwijs?

JUBILEUMNUMMER "15 jaar Welwijs" (2005), 152 p. (6 euro)

Naar aanleiding van 15 jaar Welwijs werd een speciaal nummer uitgegeven met een selectie van vroegere bijdragen, een index met de artikels van de afgelopen 15 jaren en een bundeling van alle verschenen cartoons van Jan De Graeve.

JUBILEUMNUMMER "25 jaar Welwijs" (2015), 156p. (8 euro)

In dit jubileumnummer worden een aantal artikels uit de vorige jaargangen opgenomen die handelen over het thema 'diversiteit'. Daarnaast biedt een index een overzicht over alle bijdragen van de voorbije 25 jaar en worden alle verschenen cartoons van Jan De Graeve – tussen 2005-2014 – gebundeld.

Het verhaal van Isabelle en haar team

Ik ben Isabelle. Ik ben zorgcoördinator¹ in een Gentse school, in kleurrijk Ledeberg, de dichtsbevolkte deelgemeente van Gent. Sinds een aantal jaren sta ik fulltime in voor zorg, wat me tijd geeft om mee na te denken over vernieuwingen, projecten te initiëren, en om die zorg duurzaam te maken.

Uitdagingen en spreidstand

Elk schooljaar staan scholen voor uitdagingen. Vaak keren dezelfde terug, U kent ze wel: de besparingen van de overheid en de onderwijskoepel, de gewijzigde regelgeving, de veranderende doelgroep,... Sommige vraagstukken zijn nieuw. Het M-Decreet en de gevolgen daarvan, bijvoorbeeld. Maar welke noden zijn prioritair? Waar focussen we op? Soms, meestal zelfs, is dat een moeilijke keuze. Alles aanpakken is geen optie. Een allesomvattende aanpak is onhaalbaar. Daarenboven *zijn* we geen superhelden, en reikt de draagkracht van een team, hoe geëngageerd ook, maar zo ver.

Toch is het engagement van de leerkrachten noodzakelijk voor het zorgverhaal van de school. Maar te veel leerkrachten, merk ik in coachingsgesprekken, staan in spreidstand. Hun draagkracht wankelt. Hot issues, zoals een visie op zittenblijven en versnellen, en de veranderingen die het M-decreet met zich meebrengt, mogen dan ook niet blijven sudderen in de wandelgangen. Onrust en twijfel verzwakken de draagkracht nog meer. Spijtig genoeg maakte de invoering van het M-decreet bij ons het probleembewustzijn en de ongerustheid nog groter. Als sommige leerkrachten het woord 'veranderen' hoorden slaat de paniek wel toe. Opmerkingen als *Zijn we dan zo slecht bezig? en Veranderen we nu al niet genoeg?*, waren niet uit de lucht. Ik zou het team moeten engageren het nieuwe decreet niet als een bijkomende hindernis te zien, maar eerder als een uitdaging om onze aanwezige zorgzame en gedifferentieerde aanpak verder te versterken en te verfijnen.

Maar er leeft nog een ander verhaal. De laatste jaren komen er in de buurt van de school steeds meer jonge gezinnen wonen. De populatie van onze school verandert mee. Meer kansrijke kinderen, en meestal kinderen van Belgische afkomst, schrijven zich in. Dit leidt tot grote diversiteit binnen de onderbouw, wat gestaafd wordt door de resultaten van SALTO, de verplichte taalscreening, die in september bij de leerlingen van het 1ste leerjaar afgenomen werd. De vraag, meer en meer ook van betrokken ouders, om sterke leerlingen uit te dagen en verdieping aan te bieden, mag niet uit de weg gegaan worden. Ook zij hebben zorg nodig.

Elke leerkracht probeert en zoekt om, op eigen tempo, met deze toenemende diversiteit om te gaan. Teamleden delen nog te weinig ervaringen, en de kijk op 'leren' blijft nog te beperkt en wordt vooral in de klassieke vorm van bijscholingen gezien.

Helpen dragen

Er komt dus heel wat op mij af. Waar begin ik? Waar kunnen wij als school op inzetten, rekening houdend met de middelen, de groeiende diversiteit, de ondersteuningsnoden van de leerlingen maar ook van de leerkrachten? Rekening houdend met mijn rol en met het mandaat dat ik op mijn school heb? Complex! Moeilijk! De cirkel van invloed, betrokkenheid² helpt me de focus te bepalen namelijk "hoe kan ik de **draagkracht van het team** bij veranderingen vergroten". Wat heeft elke leerkracht nodig om succesvol te differentiëren? Hoe maken we *het wenselijke* voor de leerkracht haalbaar?

Eerste stap: ik bracht de noden van de leerkrachten in kaart:

- Sticordi-maatregelen helder krijgen en hoe deze inzetten in de klas bij zowel instructie als toetsen.
- Tijdens de besprekingen op het bouwoverleg bij de onderbouw en middenbouw ontdek ik dat de behoefte groot is om de differentiatie binnen de leerlijn wiskunde nader te bekijken. Voor leerkrachten is het niet altijd helder welke leerstof er verdiepende, remediërende of basisleerstof is. De handleiding en de werkboeken van "het nieuwe Pluspunt" zijn ontwikkeld voor alle schoolnetten. In onze school werken we met netgebonden-leerplandoelen. Deze stroken niet volledig met elkaar. De handleiding bevat veel extra verdieping naast de leerstof van het gewone curriculum. Dit zorgt voor veel druk en onzekerheid bij de leerkracht en hierdoor ook bij de kinderen.
- Groepshandelingsplannen opstellen om zo systematisch en doelgericht een groep leerlingen met dezelfde onderwijsbehoeften optimaal te laten ontwikkelen.

Na gesprekken met leerkrachten en directie besloten we met verschillende noden aan de slag te gaan om het team te ondersteunen:

- Dringende noden van individuele leerkrachten worden aangepakt. In een coachinggesprek ga ik op zoek naar hun hulpbron. Wie of wat heeft deze leerkracht nodig om de moeilijkheden die hij ondervindt wat betreft differentiatie in de klas, te versterken en mogelijkheden hieromtrent te onderzoeken?
- Expertise in de school inzetten als kruisbestuiving en deze koppelen aan individuele noden of noden van een groep leerkrachten. Voorbijgaan aan het klassieke idee van leren door bijscholingen, en 'het leren van elkaar' meer en bewust in de verf zetten.
- De *restnoden* lijsten we op, en we kiezen hierin prioriteiten.

Parels

Om zicht te krijgen op de expertise in de school besloten we om te starten met het delen van parels. Onze teamvergadering vindt elke keer plaats in een ander klaslokaal. De leerkracht van de ontvangende klas presenteert bij het begin van de vergadering ‘een parel’, een inzicht dat het verschil kan maken, een toffe materiaalsoort, een leuke werkvorm, een aanpak die de leerkracht heeft ontdekt in zijn klaspraktijk. Sommige leerkrachten komen niet vaak in de biotoop van een andere collega en inspireren elkaar. Het geeft een goed gevoel van “kunnen” en vele collega’s krijgen “goesting” om vernieuwende ideeën uit te proberen. Ons team bestaat uit denkers en doeners. Concrete linken met de praktijk enthousiasmeren hen. Het delen van parels gaf het team energie, en bracht rust.

Warm houden

Het delen kende een vervolg op onze studiedag rond het M-Decreet. Per bouw werd één inspirerend verhaal gedeeld over hoe we in onze groep omgaan met de grote diversiteit. Waar zijn we sterk in? Kruisbestuiving.

Deze uitwisselingsmomenten werden positief ervaren. Verschillende collega’s voelden zich opnieuw een stuk gerustgesteld. *We zijn nog niet zo slecht bezig.* Het ‘borgen’ schepte een band tussen de collega’s en je kon het voelen, er kwam een massa energie vrij.

Op elke daaropvolgende *teamvergadering* werd het veranderings-thema warm gehouden. Regelmatig blikten we terug op de realisaties maar ook op de vooropgestelde uitdagingen en doelen.

Het is belangrijk om een veranderingsproces niet alleen te trekken en een leerteam samen te stellen. Ook hier zorgen we voor diversiteit, en verschillende stakeholders zullen er deel van uitmaken: een leerkracht uit het kleuter, een uit het lager, een zorgleerkracht, een ondersteuner.

Mijn poging om collega’s te enthousiasmeren om in dit leerteam mee te denken mislukte. De collega’s hadden teveel extra engagementen in werkgroepen, dat ze dit er niet meer konden bijnemen. In het boek van Schollaert³ las ik dat als het moeilijk is om een leidinggevend leerteam samen te stellen met een comfortabele diversiteit van leerkrachten, ik beter teruggrijp naar bestaande structu-

ren, zoals het zorgteam of het bouwoverleg als platform van het leerteam. Deze zijn vast ingebed in de organisatie en zorgen niet voor extra tijdsinvestering of engagement.

Het groeiproces

Ik leerde heel veel door met het team op stap te gaan. Ik leerde dat het woordje “veranderen” vaak wordt geassocieerd met verbeteren, wat was is niet goed (genoeg). Dus met energieverlies, met stress, met verlies aan veiligheid en verworven posities, belangen, waarden. Pas als je stilstaat bij wat al goed loopt en dit ten volle waardeert, zijn mensen bereid om mee te gaan in de verandering! Waardering en vertrouwen bieden, zijn sleutels om flow te bekomen in het groepsproces. Verandering mag niet te groots zijn of te snel gaan.

Het citaat van Antoine de Saint-Exupéry, verwoordt goed wat de kracht van duurzame verandering kan zijn.

*Wanneer je een schip wil bouwen,
breng de mensen dan niet bijeen om hout te sjuuwen
of het werk voor te bereiden
geef hun geen taken op en deel geen plannen mee,
maar leer hen eerst verlangen naar de eindeloze zee.*

Dit groeiproces in de school kadert in het afronden van de bana-ba schoolontwikkeling in de Arteveldehogeschool en was het onderwerp van de bachelorproef: Van Arda tot Anna. Hoe tegemoet komen aan de noden van individuele leerlingen met zorg voor de draagkracht van de leerkracht?

Isabelle STEP (auteur)

Sebastiaan LEENAERT (redactie)

Contactadres: isabelle.step@arteveldehs.be

NOTEN

1. Sinds september 2017 werk ik als fulltime docent aan de bana-ba zorgverbreding en remediërend leren en de bana-ba buitengewoon onderwijs bij de Arteveldehogeschool.
2. Cirkel van invloed en betrokkenheid, zie: COVEY, S. (2012), *Prioriteiten - Effectieve keuzes in leven en werk*.
3. SCHOLLAERT, R. (ed.) (2007) *De spiraal van verandering. Hoe stuurt u zelf vernieuwingen aan in uw school?* Syllabus-serie nr. 18, VSKO & Lannoo Campus, Leuven, p. 50.

Enkele vraagtekens en uitroeptekens na 2 jaar M-decreet

Beno SCHRAEPEN

Terwijl, de M voor de ene staat voor Mindshift, staat het voor de andere voor Minimum. Beide sluiten elkaar niet uit. Wat zeker is, is dat de M staat voor Meest besproken, afgetoetst en geëvalueerd decreet in jaren. Voor het M-decreet een nieuwe cruciale fase ingaat met de start van de regionale ondersteuningsnetwerken en een extra financiële injectie van 15 miljoen euro voor het schooljaar 2017-2018, maken we in dit artikel een stand van zaken op. Loopt het buitengewoon onderwijs werkelijk leeg? Garandeert de waarborgregeling voldoende ondersteuning? Halen we met het decreet de doelstellingen van het VN-verdrag voor gelijke rechten van personen met een handicap? Is de evolutie naar een meer inclusief onderwijsstelsel goed ingezet? Is de mindshift bezig?

Situering

In het schooljaar 2015-2016 trad het M-decreet in voege. Het decreet bundelt enkele maatregelen die ons onderwijs in regel moeten stellen met het geratificeerde VN-verdrag voor gelijke rechten van personen met een handicap (IVRPH). De maatregelen die meer inclusief onderwijs moeten ondersteunen komen samengevat hierop neer:

- Leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften hebben het recht om in te schrijven in een gewone school.
- Ze kunnen al dan niet met redelijke aanpassingen het gemeenschappelijk curriculum of een individueel aangepast curriculum volgen.
- Samen met de leraar of leraren, de ouders en het CLB dient de school na te gaan welke redelijke aanpassingen of maatregelen een leerling nodig heeft om de lessen te kunnen volgen.
- Hiertoe dienen CLB's en scholen handelingsgericht (i.p.v. stoornisgericht) te werk te gaan, d.w.z. niet gericht op wat de leerling *niet* kan, maar gericht op het leerpotentieel van de leerling en het versterken van het handelen van de leerkracht.
- Redelijke aanpassingen mogen enkel geweigerd worden indien deze disproportioneel zijn, in dat geval kan een gemotiveerd verslag opgesteld worden dat toegang geeft tot het buitengewoon onderwijs.

Het onderwijsbeleid en diverse onderwijspartners zien deze maatregelen als eerste stap richting inclusief onderwijs. De overheid garandeert dat het personeel dat vrijkomt door eventuele verschuivingen van leerlingenaantallen in het buitengewoon onderwijs, ter ondersteuning kan worden ingezet in het gewoon onderwijs (de waarborgregeling). Bij de start van het M-decreet was het onduidelijk over hoeveel middelen en personeel het zou gaan. In afwachting van

een nieuw structureel ondersteuningsmodel dat moet toelaten om de vrijgekomen middelen gericht in te zetten, werd de bestaande leerlinggebonden ondersteuning (ION, GON) bevroren en wordt in ondersteuning tot op de klasvloer voorzien via personeel dat overkomt als gevolg van de waarborgregeling. Het decreet voorzorg oorspronkelijk in extra middelen bedoeld voor het installeren van een tweedelijnsinclusienetwerk om expertise te verzamelen ter ondersteuning van leerlingen met een individueel aangepast curriculum in de gewone school.

Het M-decreet is dus geen besparingsmaatregel, maar dat wil niet zeggen dat er niet is ingeleverd. De extra middelen om het M-decreet mogelijk te maken, nl. het tweedelijnsinclusienetwerk, werden al bij aanvang door de huidige regering wegbezuinigd en in het algemeen werd er bespaard op de werkingsmiddelen in het onderwijs.

De leegloop van het buitengewoon onderwijs?

'Scholen stromen leeg door M-decreet' meldt het VTM-nieuws bij het begin van het schooljaar '15-'16. De onrust bij ouders en het onderwijsveld groeit. Maar hoeveel leerlingen hebben na twee jaar M-decreet effectief de overstap gemaakt van een school buitengewoon onderwijs naar een reguliere school? Wat zeggen de cijfers? In tabel 1 zien we dat na een flukse start in het schooljaar 2015-2016 het buitengewoon lager onderwijs is gedaald met bijna 2000 leerlingen, voor het schooljaar 2016-2017 is de daling al gehalveerd naar 1000. Voor het secundair onderwijs (tabel 2) zijn dat er respectievelijk 330 en 160.

TABEL 1 LEERLINGEN IN HET BUITENGEWOON BASISONDERWIJS*

	Voor M 1 februari 2015	1 ^{ste} jaar M 1 februari 2016	2 ^{de} jaar M 1 februari 2017	Verschil 1/2/17 t.o.v. 1/2/15	
Type 1	7.814	5.706	3.893	-3921	-50,2%
Type 2	5.096	4.848	4.638	-458	-9%
Type 3	2.640	2.153	1.939	-701	-26,6%
Type 4	1.702	1.528	1.403	-299	-17,6%
Type 6	139	130	127	-12	-8,6%
Type 7	1.656	1.533	1.449	-207	-12,5%
Type 8	10.436	7.604	5.366	-5070	-48,6%
Type 9	-	1.861	2.930	+2930	
Type BA	-	2.199	4.862	+4862	
Totaal	29.483	27.562	26.607	-2867	-9,7%

(*gebaseerd op onderwijscijfers bron: <https://onderwijs.vlaanderen.be/nl/onderwijsstatistieken>)

TABEL 2 LEERLINGEN IN HET BUITENGEWOON SECUNDAIR ONDERWIJS*

	Voor M 1 februari 2015	1 ^{ste} jaar M 1 februari 2016	2 ^{de} jaar M 1 februari 2017	Verschil 1/2/17 t.o.v. 1/2/15	
Type 1	8.906	6.901	4.947	-3959	-44,5%
Type 2	5.644	5.563	5.516	-128	-2,3%
Type 3	2.594	2.246	2.009	-585	-22,6%
Type 4	2.215	1.950	1.748	-467	-21,1%
Type 6	249	259	253	4	1,6%
Type 7	1.053	827	654	-399	-37,9%
Type 9	-	1.093	2.142	2142	
Type BA	-	1.495	2.858	2858	
Totaal	20.661	20.334	20.127	-534	-2,6%

(*gebaseerd op onderwijscijfers bron: <https://onderwijs.vlaanderen.be/nl/onderwijsstatistieken>)

De verschuivingen zijn het grootst binnen het buitengewoon lager onderwijs, meer bepaald bij de leerlingen uit de onderwijstypes 1, 8 en 3. Zij stapten over naar het reguliere onderwijs of naar het type basisaanbod. We mogen ook veronderstellen dat een deel van deze groep gekozen heeft voor het (nieuwe) type 9 (voor kinderen met een autismespectrumstoornis en een normale begaafdheid). De keuze die ze tot dan toe hadden gemaakt was vaak uit noodzaak: er bestond immers geen aangepast type en dus bekeek elke school voor buitengewoon onderwijs zo'n beetje zelf waar deze leerlingen het best terecht konden. De toename van dat type 9 onderwijs is verder vooral te verklaren door een aanzienlijke instroom van leerlingen uit het reguliere onderwijs. BA staat voor "basisaanbod". Met het M-decreet zijn het type 1 (licht verstandelijke beperking), type 8 (ernstige leerstoornissen) en buso opleidingsvorm 3, type 1 vervangen door het type 'basisaanbod'. Dit type is niet langer gekoppeld aan een bepaalde diagnose. Het basisaanbod is bedoeld voor kinderen en jongeren met specifieke onderwijsbehoeften en voor wie het aantoonbaar is dat in het gewone onderwijs de aanpassingen ofwel disproportioneel ofwel onvoldoende zijn opdat de leerling het gemeenschappelijk leerprogramma kan volgen. Het CLB moet herkennen dat een gewone school de leerling niet door redelijke aanpassingen kan opvangen.

Voor het secundair onderwijs is het effect van het decreet minimaal (-2,6%) maar de trends zijn dezelfde. De leegloop van het buitengewoon onderwijs blijft voorlopig beperkt tot een daling met 6,8%.

Een correctie op doorverwijscultuur

De verschuiving van de voorbije twee schooljaren moet begrepen worden in de context van wat vooraf ging. Tussen het schooljaar 1990-1991 en 2014-2015 is het aantal leerlingen in het buitengewoon lager onderwijs gestegen met bijna 52% (van 18.088 naar 27.483), het buitengewoon kleuteronderwijs groeide aan met meer dan 40% (van 1405 naar 2000 leerlingen). Dat het geboortecijfer ook dalingen kende sinds 2001, had hier geen invloed op. De stijging was een gevolg van een toenemende (behoefte aan) diagnostisering en labelling van leerproblemen in combinatie met een toename van leerlingen uit kansarme gezinnen en/of met een andere etnisch-culturele achtergrond. Deze leerlingen zijn dan ook oververtegenwoordigd in het type 1, 3 en 8 onderwijs¹.

Gezien de focus op gelijke kansen en zorgverbreding de voorbije decennia, was dit een verontrustende tendens want scholen kregen extra middelen om zorgverbreding en gelijke kansen te realiseren

(GOK- en zorguren). De stijging is dus niet een gevolg van een positieve keuze voor het buitengewoon onderwijs, maar komt er eerder door het falen van het reguliere onderwijs om deze leerlingen te omringen met effectieve zorg. Ter illustratie: bijna 10% van onze 11-jarige jongens komt in het buitengewoon onderwijs terecht².

De eerste golf leerlingen die is uitgestroomd naar het gewoon onderwijs, zijn net die leerlingen uit de onderwijstypes 1, 8 en 3. In het licht van het voorgaande is die eerste uitstroom in grote mate een terugkeer van leerlingen die er misschien nooit in hadden moeten terechtkomen. In plaats van een keuze voor inclusief onderwijs is het een correctie op de doorverwijscultuur uit het verleden.

Ondersteuning via de waarborgregeling

Hoewel er niet echt sprake is van een leegstroom van het buitengewoon onderwijs, is dat in bepaalde gevallen op schoolniveau wel degelijk voelbaar. Voor een school buitengewoon lager onderwijs kan dit een daling betekenen van gemiddeld 10 leerlingen, wat ongeveer overeenkomt met één pedagogische eenheid. Voor het buso komt dat neer op 4 à 5 leerlingen minder (er zijn minder scholen en ze zijn groter). Gezien de uitstroom uit het buitengewoon lager onderwijs, voorziet de waarborgregeling vooral extra leerkrachten voor het lager onderwijs.

De voorbije twee jaar genereerden de vrijgekomen lestijden via de waarborgregeling 370 leerkrachten extra. Gezien het vastgestelde aantal leerlingen die een overstap maakten, komt dit overeen met 1 voltijdse leerkracht per 7 à 8 leerlingen. Vertrekkend vanuit een (ideale) spreiding kunnen er in elke kleuter- en/of lagere school gemiddeld 1 à 2 leerlingen zijn ingestroomd (op een 2.400-tal scholen), voor het secundair is dat ongeveer 1 leerling per 2 scholen. Zoals eerder aangetoond, zou het grootste deel van die groep leerlingen (uit het type 1, 8 en 3) al gebaat moeten zijn met de in elke school verondersteld aanwezige effectieve basiszorg (differentiatie, sticordi, ...) of verhoogde zorg (zorg-, SES³-uren). Indien de betrokken leerkrachten zich hierin te weinig handelingsbekwaam voelen, kunnen zij ook beroep doen op de competentiebegeleiders van het eigen onderwijsnet. In principe zijn voor de meeste van deze leerlingen geen extra leerkrachten nodig.

Leerlingen die meer intensieve ondersteuning nodig hebben vallen in het zorgcontinuüm onder uitgebreide zorg. Dit geldt voor leerlingen met een type 2-attest en voor een beperkt aantal leerlingen uit de andere onderwijstypes. Het gaat om leerlingen die een individueel aangepast curriculum volgen en/of leerlinggebonden ondersteuning nodig hebben. Gesteld dat alle 458 leerlingen met een type 2-attest naar een reguliere school zijn overgestapt, dan kan je veronderstellen dat die extra leerkrachten naar hen zijn gegaan. Met de nodige marge stelt een realistische schatting dat er uitgebreide zorg nodig zou kunnen zijn voor een 740-tal leerlingen, wat neerkomt op 1 extra leerkracht per 2 leerlingen.

Gebaseerd op de cijfers lijkt de waarborgregeling voldoende garantie op ondersteuning te bieden, maar toch wordt dat niet altijd zo ervaren. De basiszorg en verhoogde zorg zijn niet in elke school van dezelfde kwaliteit en de leerlingen met uitgebreide zorg hebben zich verspreid over alle basisscholen. Bijgevolg verdampen de 370 ondersteunende leerkrachten over het gehele scholenlandschap.

Anders gezegd: zolang ondersteuning gekoppeld is aan de waarborgregeling dienen er substantieel meer leerlingen de overstap te maken om voldoende extra leerkrachten ter ondersteuning te genereren en efficiënt in te zetten in elke school.

De M van meer inclusief onderwijs?

We kunnen het M-decreet bezwaarlijk een inclusief decreet noemen. De term inclusie wordt twee keer vermeld en dan nog in combinatie met het reeds afgeschafte tweedelijnsinclusionenetwerk. De mogelijkheid om type 9 onderwijs aan te bieden in een gesegregeerde setting is evenmin conform de doelstellingen van het IVRPH. Het M-decreet creëert twee hefboomen om inclusief onderwijs te bevorderen: de plicht tot inschrijving (weliswaar onder ontbindende voorwaarden) en de plicht tot redelijke aanpassingen. Maar beide bieden geen garantie op inclusief onderwijs. Het decreet mikt op inclusief onderwijs als gevolg van deze maatregelen en niet op inclusief onderwijs als uitgangspunt.

Een inschrijving onder ontbindende voorwaarden biedt immers geen recht op inclusief onderwijs. Wanneer de school, na onderzoek, niet in de nodige ondersteuning of redelijke aanpassingen kan voorzien, wordt de inschrijving (in samenspraak) ontbonden. De ouders en hun leerling zijn terug bij af. Voor de school blijft alles bij het oude, op een extra administratieve inspanning en overleg na. De volgende leerling die komt aankloppen met een gelijkaardige vraag eindigt waarschijnlijk met hetzelfde resultaat.

Of een leerling de juiste ondersteuning of redelijke aanpassingen krijgt, hangt enerzijds af van de kennis over de leerling en zijn specifieke onderwijsbehoeften, en anderzijds van de didactische competenties, de kennis over ondersteuningsmogelijkheden en de creativiteit van de mensen die de redelijke aanpassingen moeten bedenken en toepassen. Momenteel wringt daar het schoentje. Wie ziet erop toe dat de voorgestelde redelijke aanpassingen eigenlijk vallen onder basiszorg of verhoogde zorg? Wie zal de input leveren dat er misschien betere en meer haalbare aanpassingen bestaan dan de voorgestelde?

Het gevaar van de sleutelrol die het concept redelijke aanpassingen heeft gekregen om de poort naar het reguliere onderwijs te openen, is dat inclusief onderwijs wordt herleid tot een technische aangelegenheid die niet verder geraakt dan een welles-nietesdiscussie over de 'onredelijkheid' van de voorgestelde aanpassing.

Passief of proactief inclusief beleid?

Het M-decreet stelt duidelijk dat inclusief onderwijs de eerste keuze moet zijn maar de hefboomen om dat te realiseren zijn ontoereikend. In die zin is het veeleer een decreet dat anticipeert op mogelijke verschuivingen als gevolg van enkele maatregelen, dan een decreet dat voor de onderwijsomwenteling zal zorgen die nodig is in het kader van het VN-verdrag.

Het nieuwe ondersteuningsmodel dat volgend jaar van start gaat, zet zowel in op leerkrachtgebonden als op leerlinggebonden ondersteuning en kan hierin misschien verandering brengen. De toekenning van ondersteuning op basis van de 70/30 regel (70% op basis van aantal leerlingen en 30% op basis van attestering van zorgno-

den) en rugzakfinanciering voor leerlingen met een verstandelijke of motorische beperking en voor blinde of dove leerlingen (type 2, 4, 6 en 7) geven de scholen de garantie dat tegenover elke leerling met zorg ook middelen ter ondersteuning staan.⁴

Het bevolken van de ondersteuningsteams blijft wel afhankelijk van de middelen die vrijkomen uit het buitengewoon onderwijs. Het is geruststellend dat het vrijgekomen personeel uit het buitengewoon onderwijs de zekerheid van een job heeft, maar de vraag is hoe zij worden voorbereid op en begeleid voor hun ondersteunende functie in een meer inclusieve onderwijssetting. De transfer van expertise buitengewoon onderwijs is namelijk niet hetzelfde als binnenbrengen van expertise inclusief onderwijs. Naar hoe bv. multifunctionele centra of andere VAPH-voorzieningen structureel met het onderwijs kunnen samenwerken of hoe PAB-assistenten mogen bijdragen in de ondersteuning blijft het voorlopig gissen.

Willen we ooit de doelstellingen van het IVRPH halen, dan moeten we uitgaan van een verdere doorstroming naar gewoon onderwijs. Of er überhaupt meer middelen vrijkomen hangt dan af van de ouders die, goed geïnformeerd, kiezen voor of worden toegeleid naar de reguliere school. Dit is afhankelijk van hoe reguliere scholen erin slagen om de toegekende ondersteuning en middelen kwaliteitsvol in te zetten. Zolang ouders denken of vrezen in te boeten op de ondersteuning waar ze in het buitengewoon onderwijs recht op hebben, ervaren zij een verlies wanneer ze voor inclusief onderwijs kiezen en blijft alles bij het oude. Op welke multidisciplinaire aanpak kunnen zij rekenen? Hoe zal bijvoorbeeld de nodige paramedische ondersteuning geïntegreerd worden? Welke attesten, certificaten of getuigschriften kan een leerling behalen wanneer hij of zij een individueel aangepast curriculum heeft gevolgd in een aso, tso of bso en niet in OV3 of OV4? Wie neemt ouders mee in al deze vragen? Hoe worden ouders betrokken door het ondersteuningsteam bij het bepalen van de ondersteuning rond hun kind? Wat als de nodige ondersteuning niet voorhanden is in het team? Wat als ouders zich niet kunnen vinden in de voorgestelde ondersteuning? ...

Het door de minister voorgestelde aanspreekpunt voor ouders in elk ondersteuningsteam kan helpen, maar een meer actieve rol en activerende benadering is noodzakelijk.

Alle hens aan dek!

Aanvankelijk valt het dus mee met die toestroom van leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften in het reguliere onderwijs. Wat ons zorgen moet baren is het gebrek aan effectieve basiszorg of verhoogde zorg in de reguliere school. Maximale uitgebreide basiszorg en verhoogde zorg zijn de fundamenten voor meer inclusief onderwijs in de school. Hoe meer aspecten van verhoogde zorg, of zelfs uitgebreide zorg kunnen indalen in de uitgebreide basiszorg, hoe sterker een school zal staan voor de diversiteit aan leerlingen met

specifieke ondersteuningsbehoeften. Hoe meer *universal design* in de school- en leeromgeving, hoe minder nood er is aan ingrepen die we nu als redelijke aanpassingen zien. Concreet: wanneer ieder een hulpmiddel kan/mag gebruiken wordt de vraag naar het gebruik van een bepaald hulpmiddel overbodig. De vraag is dan of dit proces op schoolniveau begeleid of gestuurd verloopt (en door wie) of dat de scholen hierin aan hun autonomie (of lot) worden overgelaten en dus grote verschillen blijven bestaan tussen scholen. Hoe het ook zij, hoe kwalitatiever en uitgebreider de basiszorg of verhoogde zorg, des te kwalitatiever de school.

Kwaliteitsvol inclusief onderwijs kan niet zonder kwaliteitsvol inclusief geschoolde leerkrachten. Dit vraagt ook de nodige en gerichte professionalisering van leerkrachten, wat de huidige vormingsbudgetten van scholen niet toelaten. Ook de lerarenopleidingen staan erbij en kijken ernaar. Inclusie, diversiteit ... in het curriculum van onze toekomstige leraren blijft het nog te veel een variapunt en te weinig een uitgangspunt waar het curriculum van doordrongen is.

Inclusief onderwijs is meer dan de cijfermatige instroom van leerlingen buitengewoon onderwijs in het reguliere circuit of het toekennen van redelijke aanpassingen. Inclusief onderwijs heeft vele facetten. Het kan leiden tot een meer kwaliteitsvolle en zorgzame school, het is onderwijs dat het leren van elke leerling faciliteert, het maakt diversiteit in al zijn kenmerken tot leerervaring in de klas en bereidt leerlingen voor op een duurzame en inclusieve samenleving. Inclusief onderwijs vraagt niet alleen het afstappen van een genormeerde klaspraktijk, het is ook een proces van een gehele school, van alle leerlingen, personeel en stakeholders. Bovendien is er geen weg terug, het VN-comité dat toeziet op het IVRPH stelt duidelijk in een toegevoegd commentaar dat een segregerend speciaal of buitengewoon onderwijs niet conform het VN-verdrag is. Dat is klare taal.

Beno SCHRAEPEN

beno.schraepen@ap.be,

Studiecentrum Incena AP Hogeschool – Universiteit Antwerpen
Kenniscentrum ISOS AP Hogeschool

NOTEN

1. Van Landeghem, G., & Van Damme, J. (2009). Geboortecohorten in het buitengewoon lager onderwijs. Evolutie van 1989–1990 tot 2006–2007. Leuven: Steunpunt SSL. Geraadpleegd op <http://www.steunpuntloopbanen.be>
2. Van Landeghem, G., & Van Damme, J. (2009). Geboortecohorten in het buitengewoon lager onderwijs. Evolutie van 1989–1990 tot 2006–2007. Leuven: Steunpunt SSL. Geraadpleegd op <http://www.steunpuntloopbanen.be>
3. SES-uren: De SES-lestijden verwijzen naar de sociaaleconomische status van de gezinnen waaruit de leerlingen komen. Samen met de “gewone” lestijden vormen de SES-lestijden de basisomkadering van een school.
4. Commissievergadering, Commissie voor Onderwijs, donderdag 18 mei 2017, Vraag om uitleg over de concrete uitrol van de zogenoemde ondersteuningsteams in het kader van het M-decreet Geraadpleegd van <https://www.vlaamsparlement.be/commissies/commissievergaderingen/1137461/verslag/1139197>

Spelen in zwarte sneeuw: een kinderrechtenblik op armoede

Naima CHARKAOUI en Bruno VANOBBERGEN

De aandacht voor kinderarmoede is de laatste jaren sterk toegenomen. Dat houdt kansen in, maar ook risico's. In het recent uitgebrachte boek 'Spelen in zwarte sneeuw. Fragiel manifest tegen kinderarmoede', houdt het Kinderrechtencommissariaat een pleidooi om kinderarmoede te benaderen vanuit een kinderrechten- en mensenrechtenkader. In dit artikel bespreken we enkele krachtlijnen van die benadering, toegepast op welzijn en onderwijs.

"Systeem. Kijk naar mij. Ik ben een mens." De herhaalde oproep in het theaterstuk 'Verboden toegang' van de jongeren van Recht-Op¹ beklijft. Is het niet evident om mensen die in armoede leven als mens te zien, net als andere mensen? Blijkbaar niet. Ook bij de voorstelling van het boek 'spelen in zwarte sneeuw' in februari, riepen sprekers op om "mensen in armoede allereerst als mens te zien en te benaderen." Pijnlijk als de vraag is, ze brengt ons wel bij de kern van waar een mensenrechtenbenadering om gaat: de menselijke waardigheid garanderen.

Mensenrechten: niet vrijblijvend

Voor het Kinderrechtencommissariaat moeten mensenrechten en kinderrechten centraal staan in de strijd tegen kinderarmoede. Een mensenrechtenbenadering van armoede is niet nieuw. Het alom bekende "Algemeen verslag over de armoede" uit 1994 bijvoorbeeld vertrok toen al zeer duidelijk vanuit een grondrechtenbenadering op armoede. En ook al is dat intussen 23 jaar geleden, toch blijft het keer op keer van belang armoede met mensenrechten te verbinden. We vinden in beleid en praktijk immers nog steeds een te weinig consequente toepassing van de mensenrechtenbenadering op armoede.

Er is zelfs meer. Het rechtenperspectief lijkt onder druk te staan. De aloude liefdadigheidsbenadering is weer in opmars. Begin dit jaar stopte een voedselbank zijn activiteiten, naar verluidt omdat mensen in armoede te kieskeurig waren geworden en te weinig dankbaarheid toonden. We botsen hier op een vaak terugkerend spanningsveld: mensen willen goed doen, maar vragen zich soms te weinig af of diegene voor wie ze goed willen doen dat ook zo ervaart. Het maakt dat we in die situaties soms over het hoofd zien dat mensen in armoede net als andere mensen graag keuzevrijheid willen in wat er op hun bord komt. Het zorgt er bovendien voor dat we zo bezig zijn met "het goede", dat we wat structureel fout loopt dreigen te vergeten. Zoals de vraag hoe het komt dat zoveel mensen in ons land vandaag de dag voedselhulp nodig hebben.

Ook de toenemende nadruk op voorwaardelijkheid staat haaks op een mensenrechtenbenadering. Zo heeft de gestegen aandacht voor activering geleid tot een onevenwichtige focus op verplichtingen en sancties. Van leefloon tot schooltoelage: voor wat, hoort wat en als de plichten niet worden nagekomen zijn er sancties. Ook

in de kinderbijslag, vanouds een vrij open systeem, zien we een tendens naar meer voorwaardelijkheid. Bijvoorbeeld in de beslissing van de Vlaamse regering om de jaarlijkse toeslag voor sommige kleuters te koppelen aan regelmatige schooldeelname. In het discours rond inburgering en integratie merken we die aandacht voor voorwaardelijkheid trouwens al veel langer.

Kwetsbaarheid

Zijn voorwaarden altijd slecht? Is het per definitie verkeerd om verwachtingen duidelijk te stellen, afspraken te maken en het niet nakomen ervan te koppelen aan gevolgen? Dat zou een verkeerde conclusie zijn. Veel hangt af van de wijze waarop en de context waarin die voorwaarden en verwachtingen geformuleerd worden. Er is namelijk een groot verschil tussen een sanctionerende, controlerende houding dan wel een waarin vertrouwen en wederkerigheid centraal staan. Een mensenrechtenbenadering in de praktijk brengen is geen zwart-wit verhaal maar vooral een verhaal met veel nuances en evenwichten. Resoluut gaan voor mensenrechten, zoals het Kinderrechtencommissariaat voorstelt in zijn 'manifest', betekent tegelijk kwetsbaarheid erkennen. Kwetsbaarheid in de zoektocht naar de beste aanpak van armoede, in zijn globaliteit maar ook bij dat ene gezin. Kwetsbaarheid omdat die zoektocht gepaard gaat met vallen en opstaan. Misschien is die kwetsbaarheid zelfs inherent aan een authentieke mensenrechtenbenadering. Ze laat

immers toe om op basis van gelijkwaardigheid in gesprek te gaan met mensen die maatschappelijk kwetsbaar zijn. Om oprecht geïnteresseerd te zijn in hoe zij naar de dingen kijken, met welke vragen ze zitten, welke mogelijkheden ze zien.

Kinderarmoede: een beladen term

Wanneer we inzoomen op de situatie van kinderen in armoede, wordt het nog delicaat. Rechten van kinderen lijken soms te botsen met rechten van ouders. Dat algemeen spanningsveld komt extra scherp naar voor bij maatschappelijk kwetsbare gezinnen. De vrees voor uithuisplaatsing van hun kinderen leeft bijvoorbeeld sterk bij ouders in armoede. Uiteraard mag leven in armoede geen reden zijn om kinderen van hun ouders te scheiden. Als enkel de materiële leefomstandigheden verontrustend zijn, moeten die worden aangepakt in plaats van over te gaan tot plaatsing. Toch blijft er een sterke samenhang tussen armoede en plaatsing van kinderen, zo blijkt uit onderzoek². De redenen zijn complex. Gezinnen in armoede hebben immers te maken met een kluwen van problemen die onderling samenhangen.

Ouders ervaren dat als een onrecht en wijzen de kinderrechten met de vinger. “Het is door de kinderrechten dat ik mijn kinderen kwijt ben”, klinkt het dan. Ze reageren daarom vaak allergisch op de term ‘kinderarmoede’. De focus op kinderarmoede draagt inderdaad het risico in zich dat ze kinderen isoleert uit de gezinscontext. Dat gebeurt niet enkel in fysieke zin, zoals bij plaatsing, maar heeft ook een ruimere morele invulling. Men ziet de ouders dan als verantwoordelijk of ‘schuldig’ voor hun eigen armoede én die van hun kinderen. Als ‘onschuldige slachtoffers’ ‘verdienen’ de kinderen dan wel hulp, maar de ouders niet.

Het resultaat van zo’n kijk is dat kinderrechten tegenover de rechten van ouders komen te staan. En dat kan absoluut niet de bedoeling zijn. Ook in het Kinderrechtenverdrag is het recht op een gezinsleven namelijk een essentieel begrip. Het Verdrag legt Staten op om te *‘waarborgen dat een kind niet wordt gescheiden van zijn ouders tegen hun wil’*. Alleen in specifieke situaties, bijvoorbeeld bij misbruik, kan hiervan worden afgeweken in het belang van het kind.

In de term kinderarmoede schuilen nog andere risico’s. Ze kan de aandacht afwenden van structurele, maatschappelijke oorzaken van armoede. Men gaat dan vooral de *gevolgen* van armoede voor kinderen proberen te milderen. Maar zo’n ‘flankerende’ maatregelen zijn pleisters op een houten been als ze niet gepaard gaan met structurele maatregelen die de armoede zelf aanpakken én gezinnen in hun samenhang benaderen. We zijn dan snel terug bij liefde.

Ondanks deze risico’s gebruikt het Kinderrechtencommissariaat de term kinderarmoede. Het is immers een feit dat heel wat kinderen in armoede leven. De kansarmoede-index van Kind & Gezin leert ons dat in Vlaanderen 12% van de kinderen in armoede geboren wordt³. Bovendien heeft armoede bij kinderen specifieke kenmerken. Kinderen ervaren als volwaardige gezinsleden ook zelf de gevolgen van de armoedesituatie. Niet enkel in de gezinscontext, maar ook op school en in hun vrije tijd. Ze beleven armoede op hun eigen manier. Hoewel ze afhankelijk zijn van hun ouders, ondergaan ze armoede niet passief. Door het snelle ontwikkelingsproces dat kin-

deren doormaken, zijn de gevolgen van armoede in de kindertijd bovendien groter dan op volwassen leeftijd. Zo lopen volwassenen die als kind armoede hebben gekend, een groter risico op verschillende gezondheidsproblemen⁴.

Met deze tekst willen we vooral duidelijk maken dat een echte kinderrechtenbenadering van (kinder)armoede wel degelijk structureel is. Kinderrechten en gezinsleven zijn bovendien onlosmakelijk met elkaar verbonden. Kinderrechten mogen dan ook niet misbruikt worden om een mensenrechtenbenadering te ondergraven. Daarnaast is het duidelijk dat armoedebeleid ruimer moet zijn dan kinderarmoedebestrijding.

Participatie

Terug naar participatie, een van de hoekstenen van een mensenrechtenbenadering. Voor het onderwijs en de welzijnssector is participatie al jarenlang een vertrouwd begrip. Terecht. Want plekken die voluit inzetten op het realiseren van bijvoorbeeld mede-eigenaarschap, maken een wezenlijk verschil. Toch loopt het in de praktijk vaak anders. Zo leren ons getuigenissen van mensen in armoede, van kinderen en jongeren en ook vele klachten die bij onze klachtenlijn binnenkomen. Ouders komen niet naar het oudercontact, hoe snel volgt niet de conclusie ‘ze zijn niet geïnteresseerd in het onderwijs voor hun kind’? Een kind toont zich een vechtersbaas op de speelplaats, hoe snel klinkt het niet ‘hij heeft een gedragsprobleem’? Ouders spreken geen Nederlands, hoe snel luidt het niet ‘ze willen zich niet integreren’?

Eens dat soort conclusies zijn getrokken, wordt dialoog moeilijker. Wanneer de relatie tussen bijvoorbeeld een school en ouders verzuurt, merk je dat kleine problemen zich opstapelen en groot kunnen worden. Sancties, tot en met uitsluiting uit school, zijn vaak terug te brengen tot een opeenstapeling van slechte communicatie tussen leerlingen en ouders enerzijds, en leerkrachten en directie anderzijds.

Zo kreeg het Kinderrechtencommissariaat vorig jaar een klacht van een 11-jarige jongen die werd gepest door een klasgenoot. Hij vond dat de school hem niet hielp, hem integendeel onterecht strafte. Verder onderzoek door onze Klachtenlijn legde een complexer verhaal bloot. De ouders hadden financiële problemen. Samen met de school was er een regeling uitgewerkt rond de maximumfactuur. Het feit dat er desondanks onbetaalde facturen waren, had de relatie vertroebeld. De ouders waren verder teleurgesteld dat de school weinig deed aan het pestprobleem. De directeur had het gevoel dat hij nog weinig goeds kon doen voor de ouders. Hij had verschillende pogingen gedaan om het pestprobleem aan te pakken. En hij voelde zich verplicht de jongen te straffen omdat hij verbaal en fysiek over de schreef ging.

Uiteindelijk werd door de bemiddeling van het Kinderrechtencommissariaat het gesprek terug opgestart. Het CLB nam de leiding en bracht iedereen rond de tafel. De bekommernissen en verwachtingen van alle betrokkenen werden gehoord. Het betekende de start van een hernieuwde samenwerking. Betekent dat dat de communicatie in de toekomst altijd van een leien dakje zal lopen? Nee. Maar het is wel duidelijk dat zonder een goede communicatie, waar erkenning is voor ieders bezorgdheden, problemen alleen maar escaleren in plaats van opgelost te geraken.

Van individuele inzet naar structureel beleid

Dat soort voorbeelden tonen dat de inzet van individuele praktijkwerkers – of het nu in onderwijs, welzijn of jeugdhulp is – essentieel is om mensenrechten op het veld te realiseren. Maar mensenrechten mogen niet afhangen van individuele attitudes alleen. De mensenrechtenbenadering moet structureel verankerd worden. Dat kan zowel op het niveau van organisaties als beleidsmatig.

De ultieme verantwoordelijkheid van de overheid wordt in het jargon ‘accountability’ genoemd. Het begrip is niet gemakkelijk te vertalen naar het Nederlands. Het gaat om verantwoordelijkheid, maar ook om verantwoording afleggen, rekenschap geven. Het betekent dat je de overheid kan aanspreken op haar verantwoordelijkheid om voor elkeen een menswaardig bestaan te garanderen.

De overheid heeft heel wat hefboomen in handen om een mensenrechtenbenadering van armoede waar te maken. Ze kan bijvoorbeeld inzetten op transparante en rechtvaardige criteria om rechten toe te kennen. Zo mag het niet afhangen van hoe sympathiek de sociaal assistent van het OCMW een gezin vindt, welke aanvullende steun het gezin al dan niet ontvangt. Automatische rechtentoekenning, zoals Vlaanderen bij de schooltoelage wil nastreven, is een ander voorbeeld. De overheid kan de mensenrechtenbenadering ook promoten door standaarden te zetten. Zonder dat het zo expliciet is, zie je bijvoorbeeld in het nieuw referentiekader onderwijs van de onderwijsinspectie verschillende linken met kinderrechten. Positief omgaan met diversiteit, aandacht voor kostenbeheersing en inzetten op gelijke onderwijskansen zijn hier opgenomen als onderdeel van onderwijskwaliteit. Het is natuurlijk belangrijk dat het niet bij woorden blijft, maar ook om de implementatie op te volgen en waar nodig te stimuleren.

We stellen vast dat 15% van de eenoudergezinnen om financiële redenen een doktersbezoek moet uitstellen en dat één op vijf kinderen leeft in een gezin dat zich niet één week vakantie per jaar kan veroorloven⁵. We moeten dus de overheid blijven appelleren op haar ultieme verantwoordelijkheid. Daarom geeft het Kinderrechtencommissariaat in het boek een reeks aanbevelingen om armoede en zijn gevolgen te bestrijden vanuit een mensenrechtenbenadering. Er is aandacht voor inkomen, wonen, kinderopvang en onderwijs, vrije tijd en gezondheid. Zo wordt ervoor gepleit om de derdebetalersregeling in de gezondheidszorg uit te breiden en om in te zetten op wijkgezondheidscentra.

Structureel werken als organisatie

De overheid creëert via haar regelgeving en financiële keuzes een kader van mogelijkheden en beperkingen. Binnen dat kader moeten organisaties in onderwijs en welzijn aan de slag. Toch liggen ook op organisatieniveau veel kansen om de mensenrechtenbenadering vorm te geven. Zo kunnen organisaties kiezen voor een sterk beleid rond participatie. Toen de basisschool Het Prisma in Gent werd geconfronteerd met toenemend verbaal en fysiek geweld tussen leerlingen, beslisten ze om met de leerlingen zelf aan de slag te gaan. Een heel schooljaar lang gingen leerlingen en leerkrachten samen aan het werk. Het resultaat was een kinderrechtencharter. Door het gezamenlijke traject waren de afspraken sterk gedragen door de leerlingen en verbeterde het schoolklimaat enorm. Het project paste in een breder verhaal van kinderrechten, begeleid door Plan België. De school mag zich nu trots een kinderrechtenschool noemen.

Bewust en expliciet rond mensenrechten aan de slag gaan met alle betrokkenen, is de sterkste formule. Maar het is geen *conditio sine qua non*. De manier waarop organisaties omgaan met stereotypen en vooroordelen maakt bijvoorbeeld een groot verschil. Sommige organisaties laten betijen: ze maken geen punt van de taal waarmee medewerkers in de lerarenkamer of op het teamoverleg over kinderen en jongeren (en hun ouders) praten. Leerlingen worden herleid tot categorieën, waarbij sommige categorieën – ‘de kansarmen’, ‘de Marokkanen’,... - duidelijk minder waardering krijgen. Sommigen schrikken er zelfs niet voor terug om jongeren zelf te vertellen dat “ze wel nooit iets zullen worden in het leven”. Nochtans weten we uit talrijke onderzoeken dat de verwachtingen van leerkrachten en opvoeders een sterke invloed hebben op de prestaties van kinderen en jongeren. Mensen die professioneel met minderjarigen werken, zouden bekend moeten zijn met dat ‘Pygmalion-effect’ of de ‘selffulfilling prophecy’.

Gelukkig zijn er organisaties die tonen dat het anders kan. Ze werken een beleid uit om de invloed van vooroordelen tegen te gaan. Veralgemeningen en negatieve stereotypen helemaal weggomen is onmogelijk. Ze zitten bij elk van ons in ons onderbewust-

zijn genesteld. Net daarom is het zo belangrijk om er bewust bij stil te staan en hun impact actief te counteren. Bijvoorbeeld door het thema te bespreken in team en door een cultuur te verzekeren waarbij collega's elkaar actief aanspreken op de verantwoordelijkheid om een respectvolle taal te hanteren. Is het dan niet meer toegestaan om na een lastige dag eens voluit te kunnen ventileren bij collega's? Toch wel, maar dat kan perfect zonder te vervallen in veralgemeningen of scheldpartijen. Het kan ook interessant zijn om hier eens over het muurtje te kijken, en als onderwijs en welzijn van elkaar te leren.

Top-down en bottom-up

Een mensenrechtenbenadering wordt dus realiteit op verschillende niveaus: van de overheid, over sectoren en organisaties tot de individuele inzet van praktijkwerkers. Die niveaus zijn van elkaar afhankelijk. Een leraar werkt binnen het kader van een school, een school moet zich schikken naar de regels van de overheid. Die invloed 'van boven naar beneden' kan zowel stimulerend zijn voor een mensenrechtenbenadering als beperkingen inhouden.

Het blijft echter belangrijk om zich bewust te blijven van de vrijheidsgraden op organisatie- en individueel niveau. En die ten volle te benutten om mensenrechten te verankeren in de praktijk. Verder komen veranderingen in het kader van de organisatie én in het overheidsbeleid er vaak op basis van signalen van onderuit. Ook positieve veranderingen slagen pas echt als ze van onderuit worden gedragen en waargemaakt. Laat dat een aanmoediging zijn voor praktijkwerkers en organisaties die vooroplopen in het verankeren van mensenrechten: om te blijven volhouden, hun ervaringen te blijven delen en zowel collega's als bovenliggende niveaus te blijven aanspreken op hun 'accountability'.

Naima CHARKAOUI en Bruno VANOBBERGEN

Kinderrechtencommissariaat
Leuvenseweg 86, 1000 Brussel
kinderrechten@vlaamsparlement.be
www.kinderrechtencommissariaat.be
Klachtenlijn: 0800-20 808 - www.kinderrechten.be

Het boek 'Spelen in zwarte sneeuw' is uitgegeven bij Lannoo. Je kan nu 'Spelen in zwarte sneeuw' bestellen voor € 16,99 in plaats van € 19,99. Je betaalt geen verzendkosten.

1. Surf naar www.lannoo.be/spelen-zwarte-sneeuw
2. Tik in je winkelmandje de kortingscode 'spelen2017' in.
3. Klik op '+' om de korting te activeren.

De actie is geldig tot 31/12/2017 of zolang de voorraad strekt.

NOTEN

1. RECHT-OP JONGEREN I.S.M. VZW SERING, *Verboden Toegang. Over leven aan de rand*. Antwerpen, 3 december 2015.
2. M. BOUVERNE-DE BIE, J. IMPENS, S. WILLEMS, S. DE VISSCHER, I. DELENS-RAVIER, Y. ROSSEEL, *Een link tussen leven in armoede en maatregelen bijzondere jeugdbijstand?*, Gent, Academia Press, 2010, 134p
3. KIND EN GEZIN, *Het Kind in Vlaanderen 2015*. Kind en Gezin, 2016, 96. <http://www.kindengezin.be/img/KIV2015.pdf>
4. G. EVANS, R. CASSELLS, "Childhood Poverty, Cumulative Risk Exposure, and Mental Health in Emerging Adults", *Clinical Psychological Science journal*, October 2013. Samenvatting op: <http://chicagopolicyreview.org/2013/11/27/enduring-damage-the-effects-of-childhood-poverty-on-adult-health/>
5. STUDIEDIENST VLAAMSE REGERING, *Armoedemonitor 2017*, 103p., <http://regionalestatistieken.vlaanderen.be/sites/default/files/atoms/files/vlaamse-armoedemonitor-2017.pdf>

Trajecten van Hoopverlening

Lieven VERLINDE

Hulpverlening is volop aanwezig in onze samenleving. Hulpverlening van korte of van lange duur, integraal of specifiek, achter of voor de poort van integrale jeugdhulp, vrijwillig of verplicht ... Soms zie je door het bos de bomen niet meer. In gesprek of discussie gaan over het belang van hulpverlening is dus ook geen evidentie. Hoe doe je aan kwaliteitsvolle hulpverlening en wat staat er centraal? De hulp? En welk soort hulp? De mens en de relatie? Wat is kwaliteitsvolle hulpverlening en hoe kan je dat meten? Wanneer is de hulpverlening geslaagd? Hoe kan je dit meten en motiveren naar de beleidsmakers toe?

De documentaire 'Trajecten van Hoopverlening' focust op het belang van langdurige trajecten binnen de hulpverlening én het realiseren van een gelijkwaardige en menselijke relatie, waarin het samen zoeken centraal staat.

Daarom wordt hulp ook hoop. Hulp vertrekt vanuit afhankelijkheid en eenrichtingsverkeer, vanuit een machts- en afhankelijkheidspositie ('ik geef jou hulp' en 'bedankt voor je hulp'). Hulp vertrekt vanuit iemand met meer en iemand met minder. Vanuit werken met patiënten en cliënten (is er iets of iemand te koop?). Het woord 'Hoop' straalt toekomstgericht kijken en werken uit, samen durven en mogen zoeken, positiviteit.

Door het vastleggen van drie kwetsbare verhalen, aangevuld met reflectie en met wetenschappelijke onderbouw wil Trajecten van Hoopverlening voeding (mag het krachtvoer zijn?) geven, inspiratie- en toetsingsmateriaal aanbieden. Om de mens weer centraal te zetten in een maatschappij, die steeds meer evolueert naar het neerleggen van bewijsbaar materiaal op korte termijn. Een maatschappij, die eenvoudige en kortdurende oplossingen vooropstelt voor complexe problematieken. Hoopverlening wil bewijsmateriaal zijn voor een langdurige (soms langzame) en menselijke manier van werken.

We hopen dat u inspiratie krijgt en in beweging komt door deze trajecten.

Hoe kwam Trajecten van Hoopverlening tot stand?

Trajecten van Hoopverlening is een documentaire in drie delen over het belang van het aangaan van een menselijke relatie, authentiek en kwetsbaar zijn, lange trajecten durven en mogen aanbieden, luisteren om te komen tot verbinding, 'er zijn', samen zoeken en uitproberen, buiten de lijntjes kleuren, het op maat van de hulpvrager werken. De documentaire wil inspiratie geven in de hulpverlening en de menselijke relatie centraal stellen.

Deze documentaire is een realisatie van Buurtwerk 't Lampeke. 't Lampeke is erkend als buurtwerking, lokale dienst (kinderopvang en gezinsondersteuning) en vereniging waar armen het woord nemen. Buurtwerk 't Lampeke bestaat meer dan 45 jaar en is sterk ingebed binnen de Ridderbuurt in Leuven. Een diverse groep mensen werkt er samen aan een warme en solidaire samenleving zonder armoede en sociale uitsluiting.

Trajecten van Hoopverlening¹ kwam tot stand in een intensieve en inspirerende samenwerking met de Wissel, CAW Oost-Brabant en Amber, drie organisaties, die stevig werk verzetten binnen de

hulpverlening. De documentaire is dus tegelijk een treffend praktijkvoorbeeld van een kwetsbare samenwerking over de sectoren heen. Binnen de maatschappelijke actualiteit van polarisatie en individualisering is dit een sterk signaal van het belang van verbinding.

Karen Daniëls, coördinatrice en gezinsbegeleidster van dagopvang de Wurpskes (deelwerking buurtwerk 't Lampeke), stond aan de wieg van de realisatie van deze documentaire. Meer dan 20 jaar praktijkervaring met kwetsbare gezinnen bracht haar bij de essentie van hulpverlening: *het aanbieden van een menselijke relatie als doel en niet als middel* om hulp aan te bieden.

Karen Daniëls aan het woord:

“Na 22 jaren in mijn beroepsleven, durft een mens al eens een voorzichtige balans opmaken: Waar had ik het gevoel iets bij te dragen? Waarbij voelde ik me machteloos? Wat heb ik gezien/gehoord/gevoeld? Wat mocht ik leren van diegenen die mijn pad kruisten?”

De blik richtte zich niet alleen naar binnen, mijn vak wordt immers ingekleurd door de buitenwereld. Een maatschappelijke context van grenzen die sluiten, van radicalisering en verharding, van harde taal, oneliners en tweets, van zoveel onvermogen...

*Het effect op de hulpverlening kon niet uitblijven: **de meest kwetsbaren vallen het eerst uit de boot, de kinderarmoede blijft toenemen...***

Wat is er nodig om het tij te doen keren, om eenieder aan boord te houden, om veilig aan te meren?

*Het liet me niet los, al die bedenkingen en hersenspinsels zochten hun weg naar buiten. Eerst voorzichtig: een gesprek met dierbare collega's en ouders – laat het duidelijk zijn, dierbaar slaat op beide - over wat voor hen van betekenis is. In de veelheid van ervaringen één constante: **verbinding als cruciaal element in het hulpverleningsproces**. De gedachte dat deze ervaringen ook voor anderen van belang konden zijn, resulteerde in een ingediend dossier bij de Nationale Loterij: 'Van Boom tot bos: het belang van verbinding in de hulpverlening.' Daarna ging het snel. Via een focusgroep werden ook andere organisaties beluisterd in hun ervaringen met de meest kwetsbaren. Na heel wat samen praten, luisteren, voelen, verzamelen, loslaten en vasthouden, kwamen we tot deze documentaire met drie verhalen tussen telkens een 'gever en een krijger'.*

*Met een uitnodiging om elkaar terug écht te ontmoeten, als mens. Vele getuigen hebben ons verteld hoe belangrijk het is om écht gezien en beluisterd te worden in periodes van hoge kwetsbaarheid. Om dan te voelen dat anderen meelevend en dat hun rugzak niet alleen moet worden getorst. Ervaren dat nabijheid troostend is, dat hulpverleners mensen zijn die mee-leven, mee-zoeken en, bij verdriet dat niet te verhelpen valt, mee-machteloos zijn. **Samen klein kunnen zijn als mens**. En tegelijkertijd durven dromen. Durven gaan. Doen wat nodig is. Toekomst mogelijk maken.*

*Met een uitnodiging ook om ons te ontdoen van het keurslijf waarin we ons geschikt hebben en dat ons en ons vak zoveel meer beknelt dan verrijkt. Blijven aangeven dat het **opbouwen van een band TIJD en CONTINUITEIT vergt** en dat niet alle hulpvragen zich laten gieten in kortdurende, wisselende trajecten. Bestaansrecht opeisen voor een mooi vak: dat van de hoopverlening.*

De dichter Herman de Coninck schreef ooit: 'Het is met de hoop als met de wegen op het platteland. Er was nooit een weg. Maar als steeds meer mensen in dezelfde richting lopen, ontstaat de weg vanzelf.'

Wandelt u mee?

Drie trajecten van Hoopverlening

De documentaire zoomt in op drie Leuvense verhalen, waarin twee mensen met elkaar in gesprek gaan over een traject van hulp/hoopverlening. Dit wordt onderbouwd door twee experten: Peter Adriaensens (kinderpsychiater, hoofd kinderpsychiatrie UZ Leuven) en Kristel Driessens (Politieke en Sociale Wetenschappen Karel de Grote Hogeschool Antwerpen en coördinator van Bind-Kracht).

Relatie is beweging

Luc en Nadia gaan samen in gesprek over hun relatie doorheen de jaren in én na de Wissel. Het is een warm en reflectief gesprek over (telkens opnieuw) kansen krijgen, de rugzak die je meekrijgt in je opvoeding, durven springen, principieel kiezen voor de mens, buiten de lijntjes kleuren, werken op maat, het kunnen blijven terugkomen ook na de 'begeleiding', het afstappen van denken in termen van schuld... En nog zo veel meer natuurlijk.

Luc Deneffe (°1962) is directeur van de Wissel. Na een carrière in de financiële wereld kwam hij aan het begin van het tweede millennium in de Wissel terecht. Hij koos bewust. Nadia Weiss (°1985) is moeder van twee kinderen en kwam op 16-jarige leeftijd in 2001, dus ook in het begin van het tweede millennium, in de Wissel terecht. Zij koos bewust. Zij hebben jaren later nog steeds verbinding met elkaar.

Nadia zegt: "Het mooie vond ik wel, op momenten dat ik zelf niet in mezelf geloofde, zelfs de momenten dat ik zoiets had van 'ik ga nooit iets maken van mijn leven, ik ga altijd zo blijven, dat jullie er altijd waren en zeiden: 'binnen 10 jaar spreken we nog eens terug en we'"

Samen mens zijn

Nathalie en Karen gaan samen in gesprek over hun relatie doorheen de jaren in buurtwerk 't Lampeke. Het gaat om een eerlijk en kwetsbaar gesprek over familiebanden, allebei moeder zijn, heikele thema's aanbrengen, niet bang zijn voor conflicten, inspelen op emotionele noden, samen op de trein springen (letterlijk en figuurlijk), tijd nemen voor belangrijke momenten in het leven, samen doen i.p.v. spreken over... En nog zo veel meer natuurlijk.

Karen Daniëls (°1970) is coördinatrice en gezinsbegeleidster van dagopvang de Wurpskes, deelwerking van buurtwerk 't Lampeke, en moeder van twee kinderen. Ze kwam op 29-jarige leeftijd (in 1999) in buurtwerk 't Lampeke terecht. Nathalie van Biesen (°1984) is moeder van vier kinderen. Op 18 jaar (2002) begon ze als artikel 60er te werken in de Wurpskes. Jaren later is ze nog steeds betrokken bij de werking (o.a. als vrijwilligster) en in verbinding met Karen.

Karen zegt: "Ik ontmoet elke dag mensen in mijn werk, waarvan ik denk: 'hoe kan het dat die toch rechtop lopen, dat die nog overeind blijven'. Als die mensen dit kunnen met al wat ze hebben meegemaakt, dan wil ik daar ook iets voor betekenen."

Het is wat het nodig heeft

Davud en Sylvia gaan samen in gesprek over hun relatie, ontstaan tijdens het studeren van Davud. Een verrassend en strijdbaar gesprek over kansen krijgen en (samen) nemen, tomeloze inzet, het belang van inspirerende rolmodellen, flexibel en humaan omgaan met regelgeving, het gezond verstand gebruiken, het kiezen voor mensen van begin tot einde, engagement opnemen in je werk, het realiseren van de rechten van de mens,... En nog zo veel meer natuurlijk.

Sylvia Hubar (°1969) geeft sedert 2005 les in UCLL binnen de opleiding sociaal werk en is werkzaam binnen het wijkgezondheidscentrum 'de Ridderbuurt'. Davud Mirza (°1990) is anno 2016 student sociaal werk bij UCLL en vrijwilliger bij buurtwerk 't Lampeke. Hij vluchtte uit Afganistan en legde in België een bewonderenswaar-

dig parcours af. Zij maakten verbinding met elkaar tijdens het unieke en inspirerende studie-traject van Davud.

Davud zegt: "Ik wil de moeilijkheid uit mijn jeugd vergeten. De kinderarbeid. Toen ik 16-17 uur per dag moest werken in Azië. Dat wil ik vergeten. Maar dat gaat niet. Aan de andere kant, dit is ook mijn identiteit. Als ik dat vergeet, dan blijft er niks over om...."

Meer dan een documentaire

Hoopverlening is meer dan deze drie documentaires. Er is ook een magazine met reflecties op de drie verhalen door onder meer kinderpsychiater Peter Adriaenssens, professor Kristel Driessens, onderzoeker Judith Leest (www.presentie.nl, zie tekstkader), kinder-rechtencommissaris Bruno Vanobbergen en Vlaams minister van Welzijn Jo Vandeurzen. Het magazine biedt ook twee inhoudelijke artikels aan: (1) de relatie tussen hoopverlening en de presentie-benadering en (2) wat is bindkracht en krachtgerichte hulpverlening in dialoog.

Het magazine kan je downloaden op www.hoopverlening.be.

Judith Leest, stafmedewerker bij Stichting Presentie schreef het artikel 'de Troost van Terpen' in het magazine, dat hoort bij de documentaire. De volledige tekst vind je in het magazine op de website. Hieronder een fragment:

"Mijn argwaan bij de vraag om een reflectie te schrijven vanuit de presentietheorie over deze documentaire betrof een vermeend romantisch beeld van hulp en zorg en mijn terughoudendheid om daar de presentie aan te verbinden. Toen keek ik naar het verhaal van Luc en Nadia en raakte ik mijn argwaan kwijt. Ik werd getroffen door het levensverhaal van Nadia en haar kracht om 'chocola te maken' van een leven dat zo gebroken begon. Ik raakte geboeid door het niet-aflatende geduld en de trouw van Luc en zijn collega's. En zo ook in de andere reportages: door de verhalen van Karen en Nathalie en Sylvia en Davud schemert, ieder op hun eigen manier, door waar het in 'zorg en welzijn' – naar mijn idee – uiteindelijk om gaat. Dat levens vaak rommelig verlopen en dat er onderweg aardig wat te verstouwen is, dat het niet zo maakbaar is als we willen en wat dan toch helpt en steunend is. Het ging wel degelijk over hoopverlening – de term bleek goed gekozen. Maar niet in de verschijning van een smeuge, romantische saus. Eerder in de gedaante van het samen uithouden in het moeras. De hoopverlening in de documentaires zit 'm in de trouwe relationele betrokkenheid van de een op de ander, in het de ander werkelijk zien en bij hem of haar blijven. Ook en juist als concrete hulp niet aan de orde is, of om welke reden dan ook (nog) niet werkt. Het is hoopvol dat die moerasigheid niet gedempt hoeft te worden – maar dat het eerder gaat om gezamenlijk zoeken naar (tijdelijke) terpen van verbondenheid, steun en het daar samen uithouden."

Naast de drie hoofdfilms vind je op www.hoopverlening.be ook nog vijf filmfragmenten, die een inspirerende input hebben op een korte en krachtige manier. Ze duren maximum vijf minuten. Heb je niet veel tijd? Ben je nieuwsgierig? Ga dan eerst even kijken naar deze korte filmpjes. Ze maken een perfecte brug naar de drie hoofdfilms.

Het extra filmmateriaal:

De essentie van een kopje koffie: Peter Adriaenssens blikt terug op het begin van zijn carrière. Hij vertelt over een huisbezoek. De vrouw bood hem een zeer belangrijk kopje koffie aan.

Het verhaal van de hersenen: Peter Adriaenssens vertelt het verhaal over de werking van de hersenen en wat leven in armoede en onder stress betekent. Hij baseert zich hierbij op inzichten vanuit recent onderzoek en geeft op vijf minuten mee waarom het belang van relaties binnen armoedebestrijding zo belangrijk is.

GSM, wel of niet: Kristel Driessens gaat in op een herkenbaar thema. Mag je nu wel of niet je gsm-nummer geven aan iemand die je begeleidt? Gaan hulpverleners dan niet dag en nacht gestoord worden? Gaan hulpverleners hier dan geen misbruik van maken? Het moet toch ergens stoppen? Of net niet?

Het krachtenmodel: in dit filmfragment gaat Kristel Driessens verder in op het belang van het krachtenmodel en de mogelijkheden. Ze vertrekt hiervoor vanuit het verhaal van Sylvia en Davud ('het is wat het nodig heeft'). Een aanrader voor diegenen die liever kijken dan luisteren. Of doe het gewoon allebei: lezen en kijken.

Over specialisten, generalisten en armoede bestrijden: Peter Adriaenssens focust op nieuwe inzichten vanuit onderzoek in de voorbije jaren. Over het belang van mensen, die het overzicht behouden. De volledigheid taart kunnen zien. Over de evolutie van een klaag-naar een steunmaat-schappij. Over het verschil tussen weten wat we moeten doen en het (niet) doen.

Na de lancering op 22 september 2016 werd 'Trajecten van hoopverlening' reeds op diverse plaatsen gebruikt. We geven enkele reacties mee:

Provincie Limburg, dienst voor sociale verbinding: "We willen jullie even laten weten dat we de documentaires heel sterk vinden. We maken er dan ook gebruik van. Het 2^e verhaal (Samen mens zijn) gebruikten we voor een intervisie met de coördinatoren lokaal cliëntenoverleg van de Limburgse OCMW's. Het zorgde voor een goed en open gesprek over diverse en minder vanzelfsprekende thema's. Op de Algemene vergadering van Het Limburgs Steunpunt OCMW's toonden we 'Het verhaal van de hersenen'. Achteraf blikten maatschappelijk werkers samen terug op hun carrière vanuit de vraag welke rol ze gespeeld hebben in sommige gezinnen ... of alleszins geprobeerd hebben of graag gespeeld zouden hebben. Het deed mensen stilstaan en dat is goed."

Vrije Universiteit Brussel – vakgroep Criminologie: "Ik ben in de opleiding criminologie verantwoordelijk voor de vakken 'welzijn en criminologie' en 'forensisch welzijnswerk'. Vooral in het kader van dat eerste vak is het mede mijn opdracht om de studenten te leren kennismaken met het werkveld, met wat hulpverlening is/kan zijn en hoe zij zich daartoe verhouden als criminoloog. Ik heb gewerkt met twee van de drie documentaires. De studenten waren geraakt en enthousiast en ook wel wat in de war (prima zo!). Ik vind het dus prima materiaal om mee aan de slag te gaan."

Stafmedewerkster Landelijke Kinderopvang, Wijgmaal: "De voorstelling van 'Trajecten van Hoopverlening' heeft op mij een blijvende indruk nagelaten. Het materiaal is inspirerend voor de vergaderingen en vormingen over de sociale functie van kinderopvang."

Verantwoordelijke van een team van 4 jeugdwerkers (anoniem): "We zijn een team van 4 professionele werkrachten en dus ook een zeer nieuw team. We bereikten onlangs 2 tieners die heel wat bagage meedragen. Zo merken we tijdens activiteiten dat er regelmatig conflicten plaatsvinden tussen de tieners onderling, naar andere kinderen, en naar de begeleiding toe. Zoals gezegd, we zijn een nieuw team en dus erg

zoekende naar wat kunnen we hiermee doen? Of hoe gaan we hiermee om? Op onze teamagenda stond een bespreking van het gedrag van deze jongeren.

Elk teamlid heeft de tijd en de kans gekregen om voluit te praten over hun ervaringen en over de problemen, die ze hadden in de samenwerking. Dit was een zeer geladen moment. Er was niet veel ruimte om over nieuwe kansen voor de twee jongeren na te denken.

Ik heb dit heel bewust laten gebeuren. Vervolgens heb ik de film 'Relatie is Beweging' opgezet. Zelf heb ik toen de ruimte verlaten. Wanneer ik terugkwam was de geladenheid grotendeels gaan liggen en zijn we aan de slag gegaan met wat voor ons bruikbaar en haalbaar was. Waarschijnlijk missen we als jong team nog heel wat kansen en ervaring en daarom ben ik alvast heel blij dat we, geïnspireerd door Hoopverlening naar oplossingen hebben gezocht die de jongeren nieuwe kansen biedt en die veel verder gaan en zinvoller zijn dan zware schorsingen of dergelijke."

Voor wie is Trajecten van Hoopverlening bedoeld?

Trajecten van hoopverlening wil mensen doen nadenken over de manier waarop we aan hulpverlening doen, en dus over de manier waarop een maatschappij zich kan of moet organiseren. Ze nodigt (groepen) mensen en organisaties/instellingen uit om naar de verschillende verhalen te kijken en met elkaar in gesprek te gaan en geïnspireerd te worden, tot nieuwe inzichten te komen, beleidskeuzes te maken of te verfijnen.

De documentaire⁴ richt zich tot veldwerkers en beleidsmakers uit de welzijnssector, politici, studenten, leerkrachten, directies van opleidingen en instellingen, maar ook groepen burgers uit het middenveld, vrijwilligers, leidingsploegen binnen het jeugdwerk, klasgroepen uit het middelbaar onderwijs (vanaf 14-15 jaar) ...

En tot slot

Trajecten van Hoopverlening is voor iedereen toegankelijk op www.hoopverlening.be. Meer info? Vragen? Mail naar hoopverlening@lampeke.be. Ook voor een papieren versie van het magazine kan je hier terecht. Alles uit de documentaire en het magazine mag gebruikt worden – graag zelfs – met uitdrukkelijke bronvermelding. We vragen ook om dit te laten weten en kijken uit naar kritische reflecties en reacties.

Lieven VERLINDE

Projectverantwoordelijke en adjunct-coördinatie
Buurtwerk 't Lampeke vzw
Riddersstraat 147, 3000 Leuven, 016 23 80 19,
hoopverlening@lampeke.be, www.lampeke.be

NOTEN

1. Trajecten van Hoopverlening was enkel mogelijk door een projectsubsidie van de Nationale Loterij.
2. Artikel 60: dit is een statuut waarbij iemand kan tewerkgesteld worden voor een beperkte periode vanuit het OCMW om de herinschakeling in de maatschappij mogelijk te maken. Buurtwerk 't Lampeke heeft een samenwerkingsovereenkomst met OCMW Leuven rond tewerkstelling van Art. 60 binnen de werking.
3. Terpen (Fries woord) zijn heuvels door mensen gemaakt om een veilige plaats te hebben in geval van overstromingen. Ze werden steeds groter gemaakt zodat er ook hele dorpjes konden worden opgebouwd.
4. In het magazine vind je ondersteunend materiaal en richtvragen om met dit film-materiaal in groep mee aan de slag te gaan.

Pestgedrag in een gekleurde samenleving

Het verschil tussen jongeren met én zonder een migratieachtergrond aangaande klassiek en cyberpestgedrag in secundaire scholen

Jop VAN DER AUWERA

“Onze samenleving, een multiculturele samenleving? Ja, vandaag kijkt niemand nog vreemd op wanneer jongeren in Vlaamse scholen samenkomen met leeftijdsgenoten vanuit heel de wereld. De homogene klasgroep van enkele decennia geleden waar Jos, Marleen en Frans les volgden, is geëvolueerd naar een heterogene samenstelling waarin Pablo, Achmed en Fatima geïntegreerd zijn. Nogal scherp gesteld, wil dat zeggen dat tien verschillende leerlingen tien verschillende talen en culturen met zich meebrengen. Het is daarom best mogelijk dat deze ‘verschillende achtergronden’ enkele spanningen op school teweegbrengen, in het bijzonder op het vlak van pesten (Van der Auwera, 2017, p. 41).”¹

De Belgische behoefte aan onderzoek

Het onderwijs in België is één van de meest toegankelijke en meest kwaliteitsvolle wanneer dit wereldwijd vergeleken wordt (OECD, 2016). Aan de andere kant scoort België dan weer uitermate slecht in Europa wanneer het op pestgedrag in het onderwijs aankomt. Volgens UNICEF zou in 2013 ongeveer 40% van de Belgische jongeren minstens éénmaal slachtoffer zijn geweest van pesterijen op school. Dit hoge cijfer maakt van België de op zes na slechtste leerling van Europa qua slachtofferpercentages, zowaar de slechtste wanneer we de Oost-Europese landen uit de lijst niet zouden meerekenen. Het problematische aan deze situatie is echter dat België op vlak van pestgedrag bij jongeren slechtere cijfers voorlegt dan pakweg tien jaar geleden.² Deze negatieve evolutie zou te wijten zijn aan de zware inzet op deze problematiek in onze omringende buurlanden en het ontbreken van een structurele en preventieve aanpak in ons eigen land (Vlaams Parlement, 2013).

België heeft in de aanpak van het pestprobleem lang een reactieve houding aangenomen. Deze houding is enigszins waardevol en belangrijk, maar per slot van rekening niet meer voldoende. Een structurele aanpak in België kan enkel slagen wanneer we de mogelijkheid bieden aan scholen om een preventief anti-pestbeleid op poten te zetten. Vandaag zien we bijvoorbeeld in Vlaamse scholen vaak ‘anti-pestacties’ opduiken onder initiatief van het Vlaams netwerk ‘Kies Kleur tegen Pesten’. Met enerzijds hun jaarlijkse ‘Week tegen Pesten’, die jongeren over heel Vlaanderen sensibiliseert, en anderzijds hun collectieve visie omtrent het thema ‘pesten’, is deze organisatie één van de belangrijkste voortrekkers van de preventiegedachte (Kies Kleur Tegen Pesten, 2017). Vermoedelijk is dit één van

de redenen waarom het aantal klachten over gepeste jongeren bij het Centrum voor Leerlingenbegeleiding (CLB) de laatste jaren stelselmatig afneemt (CLB, 2016, p. 28) en het slachtofferpercentage in Vlaanderen zich ondertussen onder het Europese gemiddelde van 11% bevindt (World Health Organization, 2016, pp. 200-201).³ Om deze positieve trend aan te houden en de preventieve maatregelen verder vorm te geven, is het nodig om een duidelijk en betrouwbaar beeld te hebben van de ‘risicogroepen’ die nu daadwerkelijk in contact komen met pestsituaties.

Pestgedrag en de rol van etniciteit: een grijze schemerzone

Daar waar het aantal pestonderzoeken ondertussen aanzienlijk toeneemt, bestaat er toch een noemenswaardig gemis aan onderzoeken waar etniciteit een centrale rol inneemt (zie o.a. Messinger, Nieri, Villar & Luengo, 2012, p. 308; Hong et al., 2014, p. 316). Het gebrek aan zulke pestonderzoeken is eerder merkwaardig, omdat net nu een multiculturele samenleving als norm wordt aanzien in vele Europese landen. Daaropvolgend toont buitenlands onderzoek aan dat er wel degelijk een verschil in pestgedrag bestaat tussen jongeren met én zonder een migratieachtergrond. Zo blijkt in Oostenrijk meer jongeren zonder een migratieachtergrond slachtoffer te worden van klassiek pestgedrag (Strohmeier & Spiel, 2003, p. 111), hoewel Spaans onderzoek geen verschil constateert tussen beide groepen (Del Barrio Martínez et al., 2008, p. 672). In Nederland, Noorwegen en Zweden daarentegen, geven jongeren met een migratieachtergrond dan weer vaker aan het onderwerp uit te maken van pesterijen in vergelijking met jongeren zonder een etnische achtergrond (Van Dorsselaer et al., 2010, p. 48; Bjereld, Danebacken & Petzold, 2015, pp. 595-597).

Deze tegenstellingen zijn ook vast te stellen bij het ouderschap van pestgedrag: in Noorwegen zijn het vaker jongeren met een migratieachtergrond die pesten (Fandrem, Strohmeier & Roland, 2009, p. 915), terwijl in Nederland meer jongeren zonder migratieachtergrond de daderrol dragen (Van Dorsselaer et al., 2010, p. 48). Vermits uit deze tegenstrijdige resultaten geen eensluidende conclusie kan worden getrokken, en de genoemde landen erg verschillen qua etnische samenstelling, lijkt een Belgisch onderzoek aangewezen.

Onderzoek op maat van de multiculturele samenleving

Pestgedrag op school is al generaties lang een maatschappelijke bezorgdheid waarvan wereldwijd 200 miljoen jongeren slachtoffer worden (EADP, 2007). Omwille van die, én de hierboven beschreven redenen, is het opportuun om na te gaan of jongeren met een migratieachtergrond in België nu juist meer of minder slachtoffer en dader worden van pestgedrag. Is het zo dat pesters jongeren met een buitenlandse origine viseren? Of zijn zij het juist die pestslachtoffers maken?

Aan de hand van zowel een schriftelijke als een onlinebevraging, werd bij 1808 jongeren uit dertien verschillende Vlaamse en Brusselse secundaire scholen gepeild naar hun pestervaringen en -percepties.⁴ De leeftijd van de jongeren varieerde van twaalf tot twintig jaar oud, aangezien leerlingen uit zowel de eerste, tweede als derde graad deelnamen aan het onderzoek. Het doel bestond erin om een evenredig aantal jongeren met en zonder een buitenlandse origine in het onderzoek op te nemen door een evenwichtige mix te voorzien in 'gemengde' -en 'concentratiescholen' (zowel 'witte' als 'zwarte' scholen).⁵ Hierdoor had 46,2% van de jongeren in dit onderzoek een migratieachtergrond.⁶

Wat is pesten?

De meest gebruikte omschrijving van pesten is die van de Zweeds-Noorse psycholoog Dan Olweus. Hij omschrijft pestgedrag als het doelbewust stellen van agressieve of negatieve handelingen die herhaaldelijk en gedurende lange tijd plaatsvinden met een machtsongelijkheid tussen de dader en het slachtoffer (Olweus, 1993, pp. 9-10). In dit onderzoek werd het slachtoffer- en daderschap bevraagd door leerlingen de vragen 'Ben je dit schooljaar gepest geweest?' en 'Heb je dit schooljaar iemand gepest?' voor te leggen. Aangezien vaak verwarring bestaat tussen pesten en plagen, werd voorafgaand aan deze vragen een korte maar heldere begripsomschrijving van pesten gegeven: 'Onder pesten verstaat men het opzettelijk en op meerdere momenten (meer dan 1 keer) stellen van bepaald gedrag dat de andere persoon niet graag heeft.'

Wat is een migratieachtergrond?

Jongeren die aangeven dat zichzelf of één van hun ouders of grootouders geboren zijn in een ander land dan België, worden in dit onderzoek aanzien als jongeren met een migratieachtergrond. Het merendeel van de onderzoeken waar etniciteit een centrale rol bekleedt, nemen 'grootouders' niet op in hun operationalisering (zie o.a. Vervoort et al., 2010, p. 4; Bjereld et al., 2015, p. 595). Hier opteerden we bewust om dit wel te doen. Deze jongeren vertonen in meerdere gevallen nog uiterlijke kenmerken van niet-Belgische afkomst (bv. jongeren uit Afrika of Azië), zijn de Nederlandse taal niet voor de volle 100% machtig (bv. andere taal of accent) of hanteren

andere culturele gebruiken.⁷ Gezien daders van pestgedrag scherp zijn in het opmerken van kenmerken die 'anders' zijn, aanschouwen we deze uiterlijke, taalkundige of culturele contrasten als een extra risicofactor om slachtoffer te worden van een pestsituatie (Veenstra, Huitsing, Dijkstra & Lindenberg, 2008, p. 80).

Pestslachtoffers: een kwestie van 'anders-zijn'

In dit onderzoek zijn het, net zoals in Nederland, Noorwegen en Zweden, de jongeren met een migratieachtergrond die significant vaker gepest worden (zie tabel 1). Zo geeft 13,3% van de jongeren met een buitenlandse origine aan het afgelopen schooljaar slachtoffer te zijn geweest van klassiek pestgedrag (o.a. slaan, uitsluiten, roddelen, vernederen,...), terwijl dit bij de jongeren zonder etnische achtergrond slechts 8,6% was. Een mogelijke verklaring voor dit verschil van bijna 5% kunnen we toeschrijven aan de eigenschap 'anders-zijn'. Jongeren met een migratieachtergrond zouden door hun afwijkende klederdracht, buitenlandse tongval of donkerdere huidskleur in het bezit zijn van een bepaald kenmerk waarover de jongeren zonder migratieachtergrond niet beschikken. Dit is ook de reden waarom clichématig op televisie 'de jongen met het rode haar' en 'het meisje met de beugel' het vaakst gepest worden. Door hun opvallende eigenschappen trekken ze – vaak ongewild – de aandacht van enkele pesters die gericht op zoek zijn naar 'in het oog springende slachtoffers' (zie o.a. Veenstra et al., 2008, p. 80).

Significante verschillen bij cyberpesten zijn er niet (zie tabel 1). Daar waar 4,7% van de jongeren zonder etnische achtergrond aangeeft online gepest te zijn, is dat bij de jongeren met een migratieachtergrond 6,7%. Dit verschil van 2% is beduidend minder dan de 5% bij klassiek pestgedrag. De reden voor het ontbreken van een significant verschil is eventueel te wijten aan het anonieme karakter van het internet. Hier is het namelijk moeilijker waar te nemen of iemands kleding, taal, huidskleur of culturele gebruiken afwijken van de aangenomen 'norm' in de Vlaamse samenleving. De geloofwaardigheid van de 'wie anders is, loopt meer risico'-hypothese wint hierdoor enkel aan kracht. Toch vragen enkele populaire jongerenwebsites (o.a. Facebook) vandaag een profielfoto waardoor klederdracht en huidskleur wel openlijk waarneembaar zijn. Op deze manier krijgen jongeren met buitenlandse roots dan toch – alweer – de stempel van 'anders' opgedrukt en verhoogt mogelijk de kans op slachtofferschap.

Voor leerkrachten is in dit verhaal een bijzondere rol weggelegd. Naast de ouders, zijn zij diegenen waarbij jongeren terecht kunnen met hun alledaagse problemen. Zo blijkt een open en toegankelijke houding van leerkrachten *an sich* reeds een mediërend effect uit te oefenen op het pestgedrag in een klasgroep. Pesters zouden zich als het ware geremd voelen om over te gaan tot pestgedrag, omdat ze weten dat deze ontvankelijke leerkrachten vaak reageren met sanctionerende maatregelen (o.a. strafstudies). Daarnaast, en om de jongeren te sensibiliseren, is het belangrijk dat leerkrachten bepaalde thema's (o.a. pesten, etniciteit en racisme) bespreekbaar maken door ze in hun lessen te integreren. Uit onderzoek blijkt namelijk dat wanneer leerkrachten multiculturele thema's in hun lessenspakket verwerken, het racisme in scholen afneemt (Verkuyten & Thijs, 2002, p. 326). Naar analogie met deze bevindingen, verwachten we hetzelfde voor pestgedrag. Kennis van andere culturen draagt immers bij tot het reduceren van vooroordelen en de ontwikkeling van

een empathische houding ten aanzien van 'de andere' (zie o.a. Allport, 1954; Pettigrew & Tropp, 2008, pp. 927-928). Hierdoor is het mogelijk dat leerlingen met een buitenlandse origine niet meer het label van 'anders' krijgen, maar als volwaardig lid van de klasgroep worden aanzien: 'onbekend maakt immers onbemind'.

Pesters: van een emancipatiedrang tot een ontkenkende vingerwijzing

Wat de daders betreft, geeft 11,3% van de jongeren met een migratieachtergrond aan iemand het afgelopen jaar op klassieke wijze gepest te hebben, terwijl het percentage van pestende jongeren zonder migratieachtergrond met 3,1% toch significant lager ligt (zie Tabel 1). Ook bij cyberpestgedrag is een significant verschil tussen jongeren zonder en met een etnische achtergrond merkbaar (resp. 1,2% vs. 4%). Mogelijkerwijs ligt het 'wij vs. zij'-gevoel hier ook aan de basis van de geconstateerde verschillen. Jongeren met een migratieachtergrond ontwikkelen een minderwaardigheidsgevoel omdat de meerderheid hen aanziet als 'anders' (o.a. door hun taal, geloof of culturele tradities). Vanuit deze (gepercipieerde) achtergestelde positie streven jongeren met een migratieachtergrond naar een volwaardige positie in de klasgroep. Door pestgedrag te stellen, trachten ze macht, dominantie en aanzien te verwerven ten opzichte van de meerderheidsgroep, om de scheefgetrokken machtsverhoudingen tussen 'wij, de minderheid' vs. 'zij, de meerderheid' weer in evenwicht te brengen (zie o.a. Veenstra et al., 2008, p. 80; Graham & Juvonen, 2002, pp. 175-176).

Vervolgens komt uit dit onderzoek naar voren dat jongeren met en zonder een migratieachtergrond pestgedrag op een andere wijze percipiëren. Zo zijn significant meer jongeren met een migratieachtergrond dan zonder de mening toegedaan dat pestgedrag toegelaten is wanneer het slachtoffer het verdient (16,7% vs. 7,7%) of een slecht karakter heeft (10% vs. 5,8%). Daartegenover geven significant meer jongeren zonder migratieachtergrond aan dat omstanders ook schuld treft aan het pestgedrag wanneer ze niet ingrijpen (49,3% vs. 40,8%). Hierdoor besluiten we dat jongeren met een migratieachtergrond de schuld voor het pestgedrag eerder bij de slachtoffers leggen (*moral justification* en *blaming the victim theory*), terwijl jongeren zonder een buitenlandse origine veeleer hun verantwoordelijkheid delen met meerdere zwijgzame omstanders. Daarom lijkt het nuttig, en misschien ook nodig, om de jongeren doelgericht en specifiek te sensibiliseren door op de negatieve kanten van pesten te wijzen.

'Van je vrienden moet je het hebben'

Het verschil tussen omstanders (*i.e.* getuigen) van pestgedrag met en zonder een migratieachtergrond blijkt ook aanzienlijk groot (zie Tabel 1). Bij de omstanders met een etnische achtergrond geeft 49,3% aan dat ze het afgelopen jaar getuige zijn geweest van een peestsituatie (zowel klassiek als cyberpesten), hoewel dat bij de omstanders zonder etnische achtergrond beduidend minder is, met 36,6%. De verklaring voor dit significante verschil van bijna 13% kunnen we zoeken in de vriendschapsrelaties die jongeren aangaan.

Jongeren trekken significant vaker op met 'etnisch gelijken'. Dit wil zeggen dat ze voornamelijk omgaan met jongeren die dezelfde etnische achtergrond hebben. Zo constateren we dat 62,2% van de jon-

geren met een migratieachtergrond drie of meer hechte vrienden heeft van buitenlandse origine, terwijl dit bij jongeren zonder migratieachtergrond amper 34,6% is. Het gevolg daarvan is dat jongeren met een migratieachtergrond meer getuige zijn van peestsituaties, aangezien 'hun etnische gelijken' zowel meer pesten als vaker slachtoffer worden van pestgedrag. Kortom, jongeren met een etnische achtergrond zien meer vrienden pesten, maar zien ook meer vrienden gepest worden, waardoor ze – qua aantal – meer peestsituaties waarnemen. Het zou immers kunnen dat deze omstanders – in lijn met de sociaal-cognitieve leertheorie van Bandura (1971) – het pestgedrag nabootsen en imiteren (*modelleren*) volgens het principe van: 'zien pesten, doet pesten' (*observationeel leren*). Ook hier is sensibilisering aan de orde indien we een 'peestsituatie' willen vermijden. Het is immers niet het doel om de omstanders met een migratieachtergrond in de toekomst de rol van slachtoffer of dader te laten opnemen.

Diverse scholen als onderdeel van de preventie?

Gezien door verschillende migratie- en globaliseringsprocessen onze samenleving een heterogene samenstelling aanneemt, is het niet onlogisch dat het aantal jongeren met een migratieachtergrond stelselmatig toeneemt in Vlaamse en Brusselse scholen (Geldof, 2013, pp. 72-73). Daarbij rijst de vraag of hierdoor het aantal slachtoffers, daders en getuigen van pestgedrag ook zal toenemen in deze scholen. Met de vluchtelingencrisis én de huidige resultaten uit dit onderzoek in het achterhoofd, is op die logische vraag toch enigszins een pessimistisch antwoord te verwachten. Niettemin is de respons op dit vraagstuk, mits nuance, toch tamelijk rooskleurig.

Tabel 1 toont namelijk aan dat in 'witte' concentratiescholen significant meer jongeren met een migratieachtergrond op klassieke wijze pesten in vergelijking met jongeren zonder migratieachtergrond (7,8% vs. 2%). Doordat de kloof tussen 'wij' versus 'zij' hier groter is, moeten ze als minderheid 'extra hun best doen' (*i.e.* meer pesten) om status en aanzien te verwerven. Naarmate het aantal jongeren van buitenlandse origine stijgt (bv. in gemengde en 'zwarte' concentratiescholen), blijken jongeren met en zonder migratieachtergrond even vaak dader te zijn. Hetzelfde geldt voor slachtoffers van klassiek pestgedrag. Daar waar de slachtoffers in 'witte' concentratiescholen overwegend jongeren met een migratieachtergrond zijn (14,8% vs. 6,2%), stellen we in de gemengde scholen en de 'zwarte' concentratiescholen geen significant verschil vast tussen jongeren met en zonder een etnische achtergrond. Ten slotte werden bij het cyberpesten geen significante verschillen vastgesteld bij jongeren met en zonder migratieachtergrond in witte, gemengde en zwarte scholen.

Een gezonde en evenwichtige mix van diverse culturen lijkt dan ook de oplossing om de ervaren 'wij vs. zij'-kloof te verkleinen en het gevoel van 'anders-zijn' te reduceren. De huidige migratieprocessen dienen dan ook niet als 'dreiging', maar als opportuniteit te worden aanzien om te evolueren naar een schoolcultuur zonder stigmatisering.

Toch is hierbij een belangrijke kanttekening te maken. Zo blijkt dat in gemengde en zwarte concentratiescholen, in vergelijking met witte concentratiescholen, significant meer jongeren slachtoffer worden van klassiek pesten (resp. 13,7% en 11,8% vs. 8,8%) en cyberpesten

(resp. 8,7% en 8,5% vs. 3,2%). Hetzelfde geldt voor daders. Ook hier geven in witte concentratiescholen minder jongeren aan dader te zijn in vergelijking met gemengde en zwarte concentratiescholen. Zowel voor klassiek pesten (resp. 3,7% vs. 8,9% en 13%) als voor cyberpesten (resp. 1,4% vs. 3% en 4,8%) zijn de verschillen significant. Bijgevolg is het dus aanbevelingswaardig dat in gemengde en zwarte concentratiescholen sensibilisering en preventie nuttig – en misschien wel noodzakelijk – is.

Naar een schoolomgeving zonder polarisatie

Uit het onderzoek concluderen we dat jongeren met een migratieachtergrond significant vaker slachtoffer, dader én getuige van pestgedrag worden wanneer we dit vergelijken met jongeren zonder migratieachtergrond. Hieruit afleiden dat deze jongeren een risicogroep vormen, lijkt toch té voorbarig en té ongenueanceerd. De daders zijn namelijk niet de enige ‘schuldige’ in het verhaal.

Het is allerm minst onze intentie om de verantwoordelijkheid van daders te minimaliseren, maar zolang jongeren met een andere taal, ander uiterlijk of andere culturele gebruiken gecategoriseerd worden als ‘anders’, zal het ‘wij vs. zij’-gevoel steevast blijven aangroeien en zullen ook de gevonden verschillen in pestgedrag blijven bestaan. Nu duidelijk is wat het ‘wij vs. zij’-gevoel teweegbrengt, dienen verschillende actoren (media, beleid, onderwijs,...) hier in de toekomst extra aandacht aan te spenderen. Een mentaliteitswijziging op macroniveau lijkt daarom het meest adequate en duurzame antwoord om te evolueren naar een inclusieve samenleving zonder polarisatie. Om deze ambitieuze doelstelling om te zetten in de praktijk, zijn specifieke preventie maatregelen en doelgerichte sensibilisering noodzakelijk (in het bijzonder in gemengde en zwarte concentratiescholen).

Het organiseren van discussiefora, studiedagen en projectweken omtrent de thema’s ‘pesten’, ‘cultuur’ en ‘diversiteit’ geeft beleidsmakers,

TABEL 1: PESTGEDRAG IN HET SECUNDAIRE ONDERWIJS: VERSCHIL TUSSEN JONGEREN MET EN ZONDER EEN MIGRATIEACHTERGROND (N=1808)

	Jongeren zonder een migratie-achtergrond	Jongeren met een migratie-achtergrond	Sig.
Klassiek pesten			
Klassiek pestslachtoffer	8,6%	13,3%	**
Witte concentratieschool	6,2%	14,8%	**
Gemengde school	14,1%	13,3%	
Zwarte concentratieschool	15,9%	11,0%	
Klassieke dader	3,1%	11,3%	**
Witte concentratieschool	2,0%	7,8%	**
Gemengde school	6,2%	11,9%	
Zwarte concentratieschool	4,5%	14,4%	
Cyberpesten			
Cyberpestslochtoffer	4,7%	6,7%	
Witte concentratieschool	2,8%	4,4%	
Gemengde school	9,7%	7,6%	
Zwarte concentratieschool	9,1%	8,2%	
Cyberpestdader	1,2%	4,0%	**
Witte concentratieschool	1,0%	2,4%	
Gemengde school	1,8%	4,3%	
Zwarte concentratieschool	2,3%	5,2%	
Getuigen van pestsituaties			
Getuigen van klassiek en cyberpesten	36,6%	49,3%	**
Witte concentratieschool	30,9%	43,2%	**
Gemengde school	51,8%	52,4%	
Zwarte concentratieschool	50,0%	52,8%	

* = $P < .05$; ** = $P < .01$

scholen en leerkrachten dan ook de nodige kennis om op een weloverwogen manier te reageren op het pestprobleem. De cijfers uit dit onderzoek tonen namelijk aan dat het elementair is om te blijven inzetten op een anti-pestbeleid in scholen, gepaard gaande met preventieve informatie- en anti-pestcampagnes. Door enerzijds het thema bespreekbaar te maken en anderzijds een doelgerichte sensibilisering op te starten, worden de jongeren immers bewust van de negatieve kanten van pesten.

Om over dit thema zonder taboe te spreken en de jongeren bewust te maken van het probleem, bekleedt de leerkracht een prominente rol. Zo blijkt dat in scholen waar leerkrachten zich receptief opstellen, minder jongeren slachtoffer worden van pestgedrag (Verkuyten & Thijs, 2002, p. 326). Laat de cijfers uit het uitgevoerde onderzoek dan ook als bron dienen om de kennis van het onderwijzend personeel uit te breiden. Zodoende kunnen leerkrachten een nauwkeurig beeld vormen omtrent het pestgedrag bij jongeren met én zonder een migratieachtergrond. In de praktijk kan dit een enorme hulp betekenen, vermits leerkrachten vaak een foutief beeld hebben van pestsituaties en bijgevolg de jongeren helpen vanuit een verkeerd interpretatiekader (zie o.a. Bauman & Del Rio, 2006, pp. 225-226).

Tot slot hebben we met dit onderzoek getracht om enerzijds de bestaande Belgische lacune over dit thema op te vullen en anderzijds een aanzet te geven voor bijkomend onderzoek. Aangezien uit ons onderzoek niet duidelijk naar voren komt of jongeren omwille van etnische redenen pesten, dan wel gepest worden, lijkt bijkomend en uitvoeriger onderzoek naar etnisch pestgedrag aan te raden. In het bijzonder wanneer blijkt dat de grens tussen ‘pestgedrag bij jongeren met een migratieachtergrond’ en ‘etnisch pestgedrag’ soms erg dun is, maar wel overlap vertoont.

Jop VAN DER AUWERA*

Faculteit Rechtsgeleerdheid – KU Leuven
Herbert Hooverplein 10, 3000 Leuven
jop.vanderauwera@kuleuven.be

* Jop Van der Auwera is als doctoraatsonderzoeker verbonden aan het Leuven Instituut voor Criminologie (LINC). Met zijn onderzoek ‘De verschillen tussen allochtone en autochtone jongeren inzake slachtofferschap en ouderschap bij zowel klassiek als cyberpesten’ won hij de Klasse-prijs 2016 voor beste onderwijsscriptie in Vlaanderen en de Facultaire Masterscriptieprijs 2015-2016 van de Faculteit Rechtsgeleerdheid (KU Leuven).

LITERATUUR

- Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Cambridge: Addison-Wesley.
- Bandura, A. (1971). *Social Learning Theory*. Morristown: General Learning.
- Bauman, S., & Del Rio, A. (2006). Preservice Teachers' Responses to Bullying Scenarios: Comparing Physical, Verbal, and Relational Bullying. *Journal of Educational Psychology*, 98 (1), 219-231.
- Bjereld, Y., Danebacken, K., & Petzold, M. (2015). Differences in prevalence of bullying victimization between native and immigrant children in the Nordic countries: A parent-reported serial cross-sectional study. *Child: Care, Health and Development*, 41 (4), 593-599.
- CLB. (2016). De Centra voor Leerlingenbegeleiding in cijfers: schooljaar 2015-2016 (jaarverslag), gepubliceerd op: www.g0-clb.be/jaarverslag/CLB_jaarverslag_15.16_def.pdf.
- EADP. (2007). *Kandersteg Declaration Against Bullying in Children and Youth*. The European Association for Developmental Psychology, Athene, gepubliceerd op: www.eadp.info/news/kandersteg-declaration-against-bullying-in-children-and-youth/.

- Fandrem, H., Strohmeier D., & Roland, E. (2009). Bullying and Victimization among Native and Immigrant Adolescents in Norway: The Role of Proactive and Reactive Aggressiveness. *Journal of Early Adolescence*, 29 (6), 898-923.
- Geldof, D. (2013). *Superdiversiteit: Hoe Migratie Onze Samenleving Verandert*. Leuven: Acco.
- Graham, S., & Juvonen, J. (2002). Ethnicity, Peer Harassment, and Adjustment in Middle School: An Exploratory Study, *Journal of Early Adolescence*, 22(2), 173-199.
- Hong, J., Peguero, A., Choi, S., Lanesskog, D., Espelage, D., & Lee, N. (2014) Social Ecology of Bullying and Peer Victimization of Latino and Asian Youth in the United States: A Review of the Literature. *Journal of School Violence*, 13 (3), 315-338.
- Kies Kleur Tegen Pesten. (2017). Missie, gepubliceerd op: www.kieskleurtegenpesten.be/het-netwerk/missie.
- Messinger, A., Nieri, T., Villar, P., & Luengo, M. (2012). Acculturation Stress and Bullying Among Immigrant Youths in Spain. *Journal of School Violence*, 11 (4), 306-322.
- OECD. (2016). *Education at a Glance 2016: OECD Indicators*. OECD Publishing, Parijs, gepubliceerd op: [Http://dx.doi.org/10.187/eag-2016-en](http://dx.doi.org/10.187/eag-2016-en).
- Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2008). How Does Intergroup Contact Reduce Prejudice? Meta-analytic Tests of Three Mediators. *European Journal of Social Psychology*, 38 (6), 922-934.
- Strohmeier, D., & Spiel, C. (2003). Immigrant Children in Austria: Aggressive Behavior and Friendship Patterns in Multicultural School Classes. *Journal of Applied School Psychology*, 2003, 19 (2), 99-116.
- Van der Auwera, J. (2017). Allochtone jongeren, een risicogroep wat pesten betreft?. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek, Kinderpsychiatrie en Klinische Kinderpsychologie (TOKK)*. 42 (1), 41-43.
- Van Dorsselaer, S., De Looze, M., Vermeulen-Smit, E., De Roos, S., Verdurmen, J., Ter Bogt, T., & Vollebergh, W. (2010) *Gezondheid, welzijn en opvoeding van jongeren in Nederland*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Veenstra, R., Huising, G., Dijkstra, J.K., & Lindenberg, S. (2008). Wie pest wie? Een netwerkbenadering van pesten. *Justitiële verkenning*, 34 (5), 78-92.
- Verkuyten, M., & Thijs, J. (2002). Racist victimization among children in The Netherlands: the effect of ethnic group and school. *Ethnic and Racial Studies*, 25 (2), 310-331.
- Vervoort, M. H. M., Scholte, R. H. J., & Overbeek, G. (2010). Bullying and Victimization among Adolescents: The Role of Ethnicity and Ethnic Composition of School Class. *Journal of Youth and Adolescence*, 39 (1), 1-11.
- Vlaams Parlement. (2013). Vr. en Antw. Vlaams Parlement – Commissievergadering: Commissie voor Onderwijs en Gelijke Kansen. 2012-13, Vr. nr. 1432, 25 april 2013, C186 – OND20 (V. CELIS, antw. P. SMETS).
- World Health Organization. (2016). *Growing up unequal: gender and socioeconomic differences in young people's health and well-being. Health behaviour in school-aged children (hbcs) study: international report from the 2013/2014 survey*. Kopenhagen: HBSC-study.

NOTEN

1. Dit artikel is een meer uitgebreide en gedetailleerde versie van een eerder verschenen (korte) samenvatting van het onderzoek in het tijdschrift TOKK: Van der Auwera, J. (2017). Allochtone jongeren, een risicogroep wat pesten betreft?. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek, Kinderpsychiatrie en Klinische Kinderpsychologie (TOKK)*. 42 (1), 41-43.
2. De reden waarom België vandaag zo hoog scoort qua slachtofferpercentages heeft hoofzakelijk te maken met de slachtofferpercentages in Wallonië. Deze zijn immers dubbel zo hoog (21%) in vergelijking met de Vlaamse slachtofferpercentages (9%).
3. Zie opmerking noot 2.
4. Meer informatie over de resultaten, de gebruikte meetinstrumenten en de methode kunt u vinden in: Van der Auwera, J. (2016). *De verschillen tussen autochtonen en allochtonen aangaande slachtoffer- en ouderschap bij zowel klassiek pesten als cyberpesten*. Leuven: KU Leuven. Onderzoek kan opgevraagd worden via: jop.vanderauwera@kuleuven.be.
5. We maken een onderscheid tussen ‘witte’ concentratiescholen (minder dan 30% leerlingen met een migratieachtergrond), ‘gemengde’ scholen (tussen 30% en 70% leerlingen met een migratieachtergrond) en ‘zwarte’ concentratiescholen (meer dan 70% leerlingen met een migratieachtergrond).
6. De continentale achtergrond van de jongeren met een migratieachtergrond bevond zich in: Europa (48,2%), Afrika (33,9%), Azië (11,2%), Zuid-Amerika (3,3%), Noord-Amerika (2,8%) en Oceanië (0,6%).
7. Ook wanneer de jongeren zelf of de ouders of grootouders van de jongeren in een land geboren zijn waar op basis van de uiterlijke kenmerken niet kan worden afgeleid dat men een migratieachtergrond heeft (o.a. West-Europa: Nederland (8,9%), Frankrijk (4,6%), Duitsland (4,4%),...), is hij/zij opgenomen in de groep ‘jongeren met een migratieachtergrond’. We verwachten dat deze jongeren een buitenlands accent (kunnen) hebben, waardoor ze makkelijker als ‘anders’ worden aanzien.

OpBoksen

Vechtsport als middel voor persoonlijke groei van jongeren

Roel VANDEWAL

Deelname aan sport heeft een heilzame werking op het leven van jongeren. Deelname aan vechtsport geeft jongeren meer slagkracht in het leven. Vanuit dit gedachtegoed werd in 1993 het project OpBoksen opgericht door Abdel Wahhabi, voormalig olympisch bokser. Doorheen de afgelopen 25 jaar heeft OpBoksen zich onophoudelijk verder ontwikkeld. Het resultaat is een waardevol preventieproject waarin vechtsport als middel wordt ingezet om te werken met maatschappelijk kwetsbare jongeren.

Barcelona: eindpunt en nieuwe start

Stoppen op je sportieve hoogtepunt, velen praten erover, weinigen hebben de moed om het ook daadwerkelijk te doen. Abdel Wahhabi behoorde echter wel tot die beperkte groep sporters. Na zijn deelname aan de Olympische Spelen van 1992 in Barcelona, zette bokser Abdel Wahhabi immers een punt achter zijn sportieve carrière.

Abdel Wahhabi, 52 jaar geleden geboren in de buurt van Gudja, Marokko, migreert in 1968 met zijn familie naar België. Hij komt terecht in de kleuterschool van Dilsen-Stokkem. Hij doorloopt de kleuterschool en de lagere school vrijwel vlekkeloos. De overstap naar het secundair onderwijs verloopt niet vlekkeloos en wordt een keerpunt voor hem. Gedemotiveerd en teleurgesteld, probeert Abdel zich door zijn verdere schoolloopbaan te worstelen.

De bokssport zorgde ervoor dat hij 'iemand' was.

Als jonge puber begint Abdel te boksen. In deze sport kan hij al zijn energie en frustraties kwijt en presteerde hij het om via de sport 'iemand' te zijn. Gedreven trainen bracht Abdel bij de top van de bokssport in Nederland en België. Van 1986 tot 1991 kon hij meerdere Nederlandse en Belgische kampioenstitels op zijn palmares schrijven.

Abdel bereikte zijn piek in 1992 toen hij werd geselecteerd voor de Olympische Spelen in Barcelona. Na een ontmoeting met prins Filip ontstond zijn basisidee om iets 'zinnig' te doen met 'jongeren die als moeilijk aangeschreven staan'. Abdels eigen verhaal zorgde voor herkenbaarheid bij deze jongeren en werd dan ook een aantrekkingskracht voor het project.

Het project OpBoksen

In 1993 ging het project OpBoksen van start in Genk. Later werd het project ook binnen de provincie Limburg opgestart in een samenwerkingsverband met de gemeenten Dilsen-Stokkem, Heusden-Zolder, Houthalen-Helchteren, Maaseik en Maasmechelen.

Doelstelling van het project was maatschappelijk kwetsbare jongeren een aantal waarden bij te brengen die hun integratie in onze

samenleving zouden bevorderen. De grote uitstraling van de bokssport was ongetwijfeld een geschikt middel om jongeren te bereiken en te begeleiden, enerzijds met het oog op de ontwikkeling van sportieve en motorische vaardigheden en anderzijds met als doel het creëren en verbeteren van sociale vaardigheden en het stimuleren van een positieve persoonlijkheidsontwikkeling.

De Uitdaging

Het project OpBoksen groeide zodanig snel dat de toenmalige locaties om de trainingen te organiseren niet meer voldeden. En zo werd in 2003 binnen de stad Genk 'de Uitdaging' opgericht.

De Uitdaging is een initiatief van de afdeling Sociale Zaken van de stad Genk, in het kader van het Strategisch Veiligheids- en Preventieplan. Door het voeren van een preventief beleid werkt De Uitdaging aan het verhogen van de maatschappelijke weerbaarheid bij jongeren.

Naast het project OpBoksen, werden oorspronkelijk ook de projecten Outdoor Education (groepstrajecten), de Pedagogische Trajecten en Buurtsport hierin ondergebracht. Doorheen de jaren vonden er enkele verschuivingen plaats binnen dit aanbod. Zo werd buurtsport in 2014 overgeheveld naar de Dienst Sport en werden de Pedagogische Trajecten in 2016 ondergebracht in het aanbod van de Huizen van het Kind in Genk. Het project OpBoksen en de groepstrajecten (Outdoor Education) zijn gebleven. Al snel zag men dat deze projecten elkaar konden versterken en er volgde een kruisbestuiving van sport, individuele begeleiding en ervaringsgericht leren. Meer bepaald werden sport, de groep als middel en ervaringsgericht leren als methodieken ingezet binnen de algemene werking van De Uitdaging.

OpBoksen: training, ontmoeting en betrokkenheid

Binnen het project OpBoksen worden kinderen en jongeren getraind in het Olympisch boksen. Naast het sporttechnische aspect, zijn respect, discipline, doorzettingsvermogen en communicatie belangrijke waarden. Met het geven van bokstrainingen wordt gewerkt aan het verhogen van sociale vaardigheden en zelfvertrouwen, controle krijgen over agressief gedrag en het aanleren van discipline.

Daarnaast speelt ontmoeting ook een sleutelrol tijdens de trainingen. Deelnemers kunnen elkaar op een spontane, laagdrempelige manier leren kennen. Het is dan ook belangrijk dat iedereen zich hier welkom voelt. Door een veilig klimaat om te sporten te creëren, wordt er ook voor een optimale leeromgeving voor de jongeren gezorgd.

Om kinderen en jongeren bij het project te betrekken, is er eveneens een uitgebreide vrijwilligerswerking. Jongeren worden ingezet om de algemene werking te ondersteunen. Zo leren ze om verantwoordelijkheid op te nemen en kunnen ze op deze manier oefenen in communicatie en aan vaardigheden.

Momenteel nemen er wekelijks meer dan 700 individuele kinderen en jongeren deel aan trainingen binnen de verschillende steunpunten. Er zijn meer dan 30 vrijwilligers actief en we beschikken over 18 gediplomeerde trainers die de lessen verzorgen.

SlagKracht

Een aantal jongeren bleek het echter moeilijk te hebben om op een aanvaardbare manier deel te nemen aan de trainingen. Het ging voornamelijk over jongeren waarbij de trainer aanvoelde dat er meer begeleiding nodig was. Dit gebeurde op basis van signalen die zij kregen tijdens de trainingen, zoals bv. te weinig zelfbeheersing, een lage frustratiedrempel en/of een gebrek aan vaardigheden. Daarnaast het signaal gegeven dat jongeren uit scholen en instellingen, die interesse hadden om te boksen, het moeilijk hadden om in te stappen in de reguliere trainingen. De redenen hiervoor waren onder andere bovenvermelde problematieken. Het was van hieruit dat in 2010 het project SlagKracht ontstond.

SlagKracht is een kortdurend traject voor jongeren dat bestaat uit een combinatie van bokstrainingen en ervaringsgerichte groepsactiviteiten. Deze activiteiten vormen een aangrijpingspunt om te werken rond diverse thema's zoals: relaties, groepsdruk, gezag, sociale vaardigheden, zelfbeeld, etc.

Slagkracht is ontstaan vanuit het project OpBoksen, waarbij de combinatie boksen - ervaringsgericht leren verder werd verfijnd en versterkt met extra individuele coaching.

Deelname aan SlagKracht gebeurt vrijwillig en is gebaseerd op het engagement van de deelnemers. Van bij de aanvang worden de ouders of begeleiders in het traject betrokken. Voor de aanvang van een traject is er een ouderavond waarbij alle mogelijke kandidaten uitgenodigd worden om kennis te maken. Hier wordt het doel, het traject, de verwachtingen en het engagement uitgebreid toegelicht en er wordt tijd vrijgemaakt om vragen te beantwoorden.

Indien iemand beslist deel te nemen, wordt er een schriftelijke engagementsverklaring opgemaakt die ondertekend wordt door de deelnemer, de ouder of begeleider en de Uitdaging. Ondanks het feit dat dit geen verplichtend karakter heeft, heeft het wel een positief effect op de motivatie van de deelnemers en ouders of begeleiders.

Bokstrainingen worden ingezet als middel om de deelnemers stil te laten staan bij hun ervaringen. Het boksen is geen doel op zich. De doelstellingen van de trainingen zijn:

- werken aan sociale - en communicatieve vaardigheden;
- werken aan het verhogen van de frustratiedrempel en zelfbeheersing;
- werken aan het nemen van verantwoordelijkheid (o.a. afspraken nakomen, discipline, engagement);
- stimuleren van succeservaringen;
- doorstromen of opnieuw instromen naar het reguliere project 'opboksen'.

Boksen wordt als middel gebruikt om te werken aan bovenvermelde doelstellingen. Er wordt extra aandacht besteed aan individuele aandachts- en werkpunten door het opmaken van een individueel handelingsplan. Naarmate het traject vordert, wordt er meer verantwoordelijkheid bij de jongeren gelegd. Zo leren de jongeren om les te geven aan elkaar en in een latere fase aan een andere groep. Voorbereiding, samenwerking, zelfbeheersing, zelfvertrouwen, ervaren wat het is om 'aan de andere kant te staan', afspraken nakomen, communicatie en taalgebruik, inzet, houding, enz. zijn thema's die hierbij heel sterk aan bod komen.

De groep is erg belangrijk in dit traject. Er wordt gewerkt aan een positieve groepsfeer. Een veilige omgeving biedt kansen aan de deelnemer(s) om te werken aan hun persoonlijke ontwikkeling. Het traject scheidt een lerend en ervaringsgericht groeps kader om te komen tot een positieve gedragsverandering. Door gebruik te maken van reflecties en beeldmateriaal leren we de deelnemers naar zichzelf te kijken en te reflecteren over het eigen functioneren en dat van de anderen.

SlagKracht binnen de Bijzondere Jeugdzorg

In de zomer van 2015 werd het project SlagKracht voor de eerste keer getransfereerd naar een setting binnen de Bijzondere Jeugdzorg. In samenwerking met de gemeenschapsinstelling de Kempen, de Vrije Universiteit Brussel en het project OpBoksen, werd een kortdurend project 'SlagKracht op de Markt' georganiseerd gedurende een zestal weken. Binnen het project werden vier doelstellingen vooropgesteld:

1. De deelnemers hebben inzicht in de basistechnieken en -principes van het Olympisch boksen en kunnen deze op een veilige en verantwoorde manier toepassen binnen een oefensetting van een boksactiviteit.
2. De deelnemers kunnen op het eind van de lessenreeks een deel van een boksles aanbieden op een recreatief niveau. Hierbij kunnen de deelnemers gebruikmaken van didactisch spel en sportmateriaal om op een leuke, laagdrempelige en veilige wijze anderen te laten kennismaken met de bokssport.
3. Deelnemers zijn geprikkeld om na hun traject in de gemeenschapsinstelling op een georganiseerd wijze aan boksen of sporten te doen en dit binnen een ruimer perspectief van zinvolle vrijetijdsbesteding.
4. Deelnemers hebben een positieve sportervaring die een gunstig effect heeft op hun gedrag en sociaal re-integratietraject.

Het flankerend onderzoek (Haudenhuyse, R., Nols, Z & Emsallak, I. 2016)¹, onder leiding van Reinhard Haudenhuyse (Vrije Universiteit Brussel), liep tussen juni en oktober 2015. De centrale onderzoeksvraag was hierbij: wat is de impact van het boksp project op het re-integratieperspectief van jongeren in een gemeenschapsinstelling?

Ook werd nagegaan in welke mate de doelstellingen bereikt werden? Op basis van een enquête op twee verschillende meetmomenten (juni 2015 en augustus/september 2015) en op basis van participatieve observaties, concludeerde het onderzoek dat het Slagkracht boksproject een positieve bijdrage leverde aan de vooropgestelde doelstellingen. Deze enquête werd bij een 50-tal jongeren (gemiddelde leeftijd 16) uit de gemeenschapsinstelling De Kempen (campus de Markt) afgenomen. Enerzijds bij jongeren (n=15) die deelnamen aan het boksproject en anderzijds bij een 30-tal jongeren uit de controlegroep. Alsook werden diepte-interviews met vijf deelnemers en zes begeleiders binnen de gemeenschapsinstelling afgenomen.

Het project had, volgens de bevindingen van de onderzoekers, eveneens bijgedragen tot een meer op de realiteit gebaseerde en positieve beeldvorming van boksen/vechtsporten en gewezen op de mogelijke meerwaarde van deze sporten binnen de setting van 'residentiële' jeugdhulp en dit zowel bij het personeel als de jongeren zelf.

Bij het lezen van de resultaten uit het onderzoek is het belangrijk om te onthouden dat dit gaat over een project van slechts twee maanden, bij een kleine groep jongeren, waarbij de belangrijkste 'interventie' de plaatsing binnen de gemeenschapsinstelling vormt. Om 'harde bewijzen' op tafel te kunnen leggen over de impact van dergelijke projecten is een hogere intensiteit en langere termijn nodig, bij een grotere (vaste) groep jongeren. Het onderzoek genereerde weliswaar enkele waardevolle transfereerbare inzichten.

Eerst en vooral is de keuze van de sportbegeleiders van cruciaal belang. Het project slaagde in zijn opzet door de combinatie van een jongere en oudere coach, die zich beiden - door hun eigen gelopen traject - heel dicht in de leefwerelden van de jongeren konden begeven. Oprechte belangstelling, humor, bieden van rust en ruimte, een spel- en groepsgerichte didactiek in het aanbieden van het boksen en het kunnen opnemen van leiderschapsrollen werden door de onderzoekers geïdentificeerd als 'werkzame ingrediënten'.

De stap naar het sportverenigingsleven blijft een uitdaging, waarbij begeleiding en ondersteuning, met bijzondere aandacht voor de gezinscontext en het financiële luik, cruciaal blijken. De jongeren waren heel duidelijk over wat nodig is om hun re-integratie in de samenleving te bevorderen: bruggen bouwen met de 'buitenwereld', meer mogelijkheden en vrijheden bieden zowel op het niveau van de familie, de school en de vrije tijd. Uit de gesprekken met de jongeren bleek dat er een groot verlangen was om weer een 'burger' te kunnen zijn.

De unieke combinatie: vechtsport, de groep en ervaringsgericht leren

Wat het OpBoksen -en meer bepaald het project SlagKracht- uniek maakt, is de combinatie tussen vechtsport, de groep en ervaringsgericht leren. Boksen is geen doel op zich, maar een middel om met kinderen en jongeren op een ervaringsgerichte manier aan de slag te gaan.

Vechtsport is veel meer dan bewegen en 'vechten' alleen. Door het beoefenen van een vechtsport verwerven jongeren competenties die in alle domeinen van het leven van belang kunnen zijn. Het

maken van afspraken, het naleven van regels, het leren omgaan met structuur, het opnemen van verantwoordelijkheid, veerkracht hebben om te kunnen omgaan met winst en verlies of het kunnen functioneren en samenwerken in een team, zijn slechts enkele voorbeelden van competenties die je leert door te sporten. Naast de ontwikkeling van een gezonde en actieve levensstijl, kan sport de maatschappelijke integratie bevorderen.

Ervaringsgericht leren is een methodiek met eindeloos veel varianten, maar de uitgangspunten en kenmerken zijn gelijk. Er is altijd sprake van uitdagende en sportieve activiteiten die jongeren prikkelen. Er is een omgeving die jongeren stimuleert om tot actie te komen (nieuwe leefomstandigheden, een onherbergzaam gebied, een nieuw dagritme). Jongeren leren nadenken en vanuit de praktische ervaringen wordt de relatie gelegd naar het verleden en wensen voor de toekomst (reflectie). Reflectie bevordert op haar beurt de generalisatie en transfer naar toekomstige uitdagingen in een andere setting (stress) en omgeving (steun).

In deze vorm van leren staat de verantwoordelijkheid, de activiteit en de zingeving van de lerende centraal. Op deze manier wordt een training beoogd waarbij de persoon in al zijn facetten betrokken wordt: cognitief, emotioneel en gedragsmatig.

Wat de trainingen voornamelijk onderscheidt van andere initiatieven, is dat er vertrokken wordt vanuit een groepsbenaderend perspectief en niet van een individueel perspectief. Een van de redenen waarom de **groep** de uitvalsbasis vormt, is omdat ze, indien ze voldoende veilig is, een krachtig middel is om te leren. Een groep heeft immers veel te bieden aan elk individu. De groep heeft een meerwaarde:

- als overlegplatform;
- als vergelijkingsbasis;
- voor feedback naar het eigen gedrag of de eigen houding;
- voor aanmoediging of ondersteuning om verandering te durven aangaan;
- voor de vorming van een realistisch zelfbeeld;
- als oefenterrein, erg belangrijk om tot verandering te kunnen komen.

Vechtsport: brede interesse en diverse toepassingen

De vraag die iedereen zich stelt is: Wat maakt vechtsport nu net zo bijzonder?

Kennelijk lenen vooral vechtsporten zich goed voor de gerichte, expliciete inzet van sport voor specifieke gedragsdoelen (Buisse & Duijvenstijn, 2011, p.33)². Een groot voordeel is immers ook dat vechtsport namelijk een bepaalde aantrekkingskracht op jongeren heeft die andere sporten niet hebben (De Knop & Elling, 2000; Roques et al., 2002; van der Meulen & Ultee, 2006)³. Vechtsport spreekt immers een universele taal voor jongeren. Bovendien is er een perfecte match met methodieken uit jeugdhulp, jeugdwerk, hulpverlening (rots en water, agressie-therapie, enz.).

Dit gegeven heeft geleid tot een toenemende interesse voor vechtsporten van pedagogen en de jeugd welzijnssector. Er wordt ook

steeds meer gebruikgemaakt van (risico)vechtsporten om te werken met jongeren binnen specifieke programma's of specifieke contexten⁴, zoals bijzondere jeugdzorg, buurtsport, onderwijs, detentie, jeugd- en opbouwwerk.

Vechtsport wordt ook vaker ingezet binnen andere thema's om met jongeren aan de slag te gaan. Zo zijn er nieuwe praktijken waarbij vechtsport wordt ingezet binnen programma's rond radicalisering, detentie, tewerkstelling, enz.⁵.

Vechtsport als middel voor persoonlijke groei van jongeren?

Om te spreken over 'positieve' bijdrage van vechtsport in de persoonlijke ontwikkeling van jongeren, ontbreekt tot op heden duidelijk wetenschappelijk onderbouwd empirisch bewijs. Resultaten van onderzoek naar de sociaal – psychologische uitkomsten van het beoefenen van een vechtsport zijn immers divers. Wetenschappelijk onderzoek hieromtrent is niet steeds eenduidig. Zo blijkt onder andere uit onderzoek dat er een stijging is van 'the Level of self-regulation' (Lakes & Hoyt, 2004)⁶, van 'Personal growth – self-acceptance' (Steyn & Roux, 2009)⁷ of een daling van 'the violence level' (Zivin et al., 2001)⁸.

Maar dat het beoefenen van een vechtsport een positieve bijdrage heeft aan de ontwikkeling van kinderen en jongeren, staat vast. Uit onderzoek blijkt immers dat het beoefenen van een vechtsport goed is voor de fysieke ontwikkeling van kinderen en jongeren (Vando et al., 2013)⁹. Eveneens blijkt uit onderzoek dat het uitoefenen van een vechtsport, meer bepaald boksen, een belangrijke bijdrage *kan* leveren aan het verhogen van weerbaarheid, agressieregulatie en persoonlijke groei bij kinderen en jongeren (Vertonghen & Theeboom, 2010)¹⁰.

Wat ontbreekt is een gestructureerde monitoring en evaluatie van deze goede praktijken zodat we kunnen komen tot een coherent framework en een uitgeschreven methodiek.

Belangrijke vragen hierbij zijn onder andere: Wat is het oorzakelijk verband tussen sport en persoonlijke groei? Hoe kan je dit isoleren van de 'sport'winst? Hoe kan je de overdraagbaarheid naar het dagelijkse leven bestendigen?

Het doelbewust aanwenden van vechtsport voor bredere maatschappelijke doelstellingen staat in Vlaanderen nog in zijn kinderschoenen. Hoewel we in het buitenland zien dat vechtsport wel al als pedagogisch instrument ingezet wordt bij het werken met jongeren, blijven gelijkaardige projecten in Vlaanderen eerder schaars. Desondanks zijn er afgelopen jaren enkele goede praktijken ontstaan die hun maatschappelijke meerwaarde al hebben bewezen.

Er is dus nog heel wat werk voor de boeg, maar de interesse in de mogelijkheden die vechtsporten te bieden hebben neemt toe. Zo was er in april 2016 een studiedag 'Vechtsport & Jeugdhulp: verkenning van mogelijkheden en uitdagingen', georganiseerd door de VUB, Jongerenwelzijn, Gemeenschapsinstelling De Kempen en de stad Genk. In mei 2017 vond de inspiratiedag 'Vechtsport en jeugd, vechtsport als middel' plaats, een initiatief vanuit het risico-vechtsportplatform Vlaanderen (RVSP). Ook de interesse om samen te werken met de vechtsportsector bestaat en neemt toe. En dit kan zeker nieuwe mogelijkheden bieden voor andere sectoren zoals jeugdzorg, onderwijs, jeugdwerk en opbouwwerk.

Roel VANDEWAL

Diensthoofd De Uitdaging

roel.vandewal@genk.be

NOTEN

1. Haudenhuyse, R., Nols, Z & Emsallak, I. (2016). 'Slagkracht op De Markt' Een evaluatief onderzoek. Presentatie op inspiratie- en studiedag 22 'Vechtsport & Jeugdhulp: verkenning van mogelijkheden en uitdagingen (april 2016, Brussel). <http://www.vechtsportplatform.be/inspiratie-en-studiedag-vechtsport-jeugdhulp-smaakt-naar-meer>
2. Buysse, W., & Duijvestijn, P. (2011a). Sport zorgt: Ontwikkeling van vier waardevolle sportaanpakken voor jongeren in de jeugdzorg. Amsterdam: DSP Groep.
3. De Knop, P. & Elling, A. (2000). Gelijke van kansen en sport (Samenleving & Sport 3; Rapport op vraag van de Koning Boudewijn-stichting); Roques, C., Slotboom, M. & Van Bottenburg, M. (2002) Marktverkenning Krachten bundelen [Marketing research joining forces]. AD's-Hertogenbosch, The Netherlands: W. J. H. Mulier Instituut ; Meulen, R. van der, & Ultee, W. (2006). Overbruggen of onderscheider? Hoe frequent ontstaat interetnisch contact via het sportverenigingsleven in Nederland?
4. Bosch, A. (2008). Marokko editie Tijd voor Vechtsport. Arnhem: Tijd voor Vechtsport. Theeboom, M., De Knop, P., & Wylleman, P. (2008). Martial arts and socially vulnerable youth. Analyses of Flemish initiatives. Sport Education and Society, 13(3), 301-318. Zivin, G., Hassan, N., DePaula, G., Monti, D., Harlan C., Hossain, K., et al. (2001). An effective approach to violence prevention: traditional martial arts in middle school. Adolescence, 36, 443-459.
5. <https://www.klasse.be/archief/word-bokser-meer-kans-op-slagen/>, http://www.hbvl.be/cnt/dmf20161005_02504410/uppercuts-uitdelen-kunnen-ze-al, <http://www.bruzz.be/nl/actua/prijs-voor-brussels-boxing-academy-als-tegengif-voor-radicalisering>, <http://www.kmoinsider.be/nieuws/inside-info/junior-mthombeni-coacht-jongeren-lasopleiding-vdab>, <http://bba-olympic.be/nl/index.php?page=presse/intro>
6. Promoting self-regulation through school-based martial arts training Kimberley D. Lakes, William T. Hoyt (Department of Counseling Psychology, University of Wisconsin-Madison, USA, 2004).
7. Steyn B., Roux S.(2009) Aggression and psychological well-being of adolescent taekwondo participants in comparison with hockey participants and non-sport group. African Journal for Physical, Health Education, Recreation and Dance 15(1), 32-43.
8. Zivin G., Hassan N., De Paula G., Monti D., Harlan C., Hossain K. (2001) An effective approach to violence prevention: traditional martial arts in middle school. Adolescence 36, 443-459.
9. Vando S, Unim B, Cassarino SA, Padulo J, Masala D. Effectiveness of perceptual training proprioceptive feedback in a virtual visual diverse group of healthy subjects: a pilot study. Italian J Public Health. 2013;10:1-10.
10. Vertonghen, J. & Theeboom, M. (2010). The social-psychological outcomes of martial arts practise among youth: a review. Journal of Sports Science and Medicine, 9, 528-537.

Lachen kan geen kwaad?

Het belang van humor voor leerling-leerkrachtrelaties in de klas¹

Lore VAN PRAAG, Peter STEVENS en Mieke VAN HOUTTE

In deze studie onderzoeken we hoe het gebruik van humor in de klas een rol speelt voor de ontwikkeling van relaties tussen leerlingen en leerkrachten. Het gebruik van humor kan lesgeven vergemakkelijken en leerlingen motiveren om hun best te doen voor school. Toch is het gebruik van humor in de klas niet altijd zo vanzelfsprekend als het op eerste gezicht lijkt. Humor is erg afhankelijk van de klascultuur en hangt nauw samen met de sociale afkomst van een persoon.

Het belang van humor in de klas

Je kan je geen les voorstellen zonder humor. Grappige opmerkingen, mopjes en andere vormen van humor maken een groot deel uit van het dagelijkse leven op school. Leerlingen halen allerlei fratsen uit met elkaar én met hun leerkrachten. Leerkrachten doen ook hun best om leerlingen bij de les te houden door nu en dan een grappige opmerking te maken. Het gebruik van humor in de klas zorgt voor een leukere klassfeer en hogere betrokkenheid van leerlingen op school. Het gebruik van humor in de klas kan dus erg aantrekkelijk zijn voor leerkrachten. Humor lijkt zodanig normaal dat we zelden nog stilstaan bij de mogelijke gevolgen hiervan voor klas-

Humor lijkt zodanig normaal dat we zelden nog stilstaan bij de mogelijke gevolgen hiervan voor klasdynamieken en de relaties tussen leerlingen en leerkrachten

paalde humor kan ook bepaalde groepen uitsluiten. We gaan in dit artikel dieper in op de manieren waarop humor al dan niet bijdraagt tot betere relaties tussen leerlingen en leerkrachten in Vlaamse secundaire scholen.

Het belang van de klascontext

Voorgaand onderzoek toonde reeds aan dat humor in de klas een manier is voor leerlingen en leerkrachten om te communiceren en de klasdynamieken te bespelen. Om meer inzicht in het gebruik en

de gevolgen van humor in de klas te verwerven en deze klasdynamieken gepast te onderzoeken, moeten we rekening houden met de specifieke context. Klassen worden gekenmerkt door ongelijke machtsrelaties tussen leerlingen en hun leerkrachten, en specifieke dynamieken. Humor kan hier een duidelijke rol in spelen en bestaande dynamieken versterken of doorbreken. Leerlingen proberen, bijvoorbeeld, soms indruk te maken op een andere leerling door de leerkracht via een grappige opmerking uit te dagen. Op andere momenten willen leerlingen gewoon indruk maken op hun leerkracht door een mopje te maken over de leerstof of over andere leerlingen. Sommige vormen van humor zorgen dus voor een betere band tussen leerlingen en hun leerkracht, terwijl andere vormen van humor net het tegenovergestelde effect hebben.

We hebben, op basis van etnografische observaties in tien verschillende klassen in drie Gentse scholen, bestudeerd op welke manieren humor gebruikt wordt in klassituaties door leerlingen en leerkrachten, en wat de gevolgen hiervan waren voor de klasdynamieken en de leerling-leerkrachtenrelaties. We keken hierbij naar alles wat bedoeld en/of geïnterpreteerd werd als grappig of gezien kon worden als een vorm van humor. Het is erg belangrijk om in een klascontext zeker ook te kijken naar opmerkingen waarvan er duidelijk aanwijzingen zijn dat de maker ervan deze grappig vindt, maar die niet perse gesmaakt worden door (een deel van) het beoogde doelpubliek. Denk maar aan de jolige leerkracht waarbij leerlingen hun ogen spontaan beginnen te rollen bij elke (idiotie of flauwe) 'grappige' opmerking of aan de stoere leerling die denkt dat hij/zij grappig is, maar de lachers nog niet echt op zijn/haar hand heeft.

Sommige vormen van humor zorgen dus voor een betere band tussen leerlingen en hun leerkracht, terwijl andere vormen van humor net het tegenovergestelde effect hebben.

Humor als een pedagogisch instrument?

Onze observaties tonen aan dat humor door leerkrachten aangewend wordt om beter en op een strategische manier te communiceren met hun leerlingen. Leerkrachten gebruiken humor om de aandacht van hun leerlingen te trekken en op deze manier hun klas beter onder controle te houden. Leerkrachten proberen met grappige opmerkingen, zoals 'Enkele jaren geleden leerde iedereen lezen...' of 'Denken jullie dat ik een priester ben of engelengeduld heb?', de klasregels in de verf te zetten, ervoor te zorgen dat leerlingen beter luisteren, stoppen met praten of hun boeken nemen. Het gebruik van humor door leerkrachten om leerlingen tot de orde te roepen is niet zo verwonderlijk. De organisatie van een klas neemt op zich veel tijd in beslag en wordt gezien als een frustrerende taak. Hoe meer tijd er gaat naar het opleggen van regels, hoe minder tijd een leerkracht kan besteden aan de leerstof zelf.

Observatie 1: aso (academische onderwijsvorm), St. Bernardus²: Bill heeft zijn boek weer niet bij en de leerkracht reageert: 'Ga nooit naar de oorlog zonder wapens!'. Peter en Viktor lachen: 'Wow, zitten we in de oorlog?'. De leerkracht glimlacht terug: 'Het lijkt hier wel vaak op!'

Leerkrachten proberen geregeld door middel van kleine humoristische opmerkingen hun leerlingen aan te manen om hun boeken de volgende keer mee te nemen. Een andere leerkracht tracht bijvoor-

Leerkrachten gebruiken humor om de aandacht van hun leerlingen te trekken en op deze manier hun klas beter onder controle te houden

beeld aan de hand van humor te laten zien dat ze het grove taalgebruik van één van haar leerlingen niet tolereert.

Observatie 2: bso (beroepsgerichte onderwijsvorm), Catherina Atheneum: Brendon speelt kattengeluidjes af met zijn smartphone. Eens de leerkracht door heeft dat deze geluiden van de smartphone van Brendon komen, moet hij de klas verlaten en een taak maken. Brendon zegt dat het hem geen kloot interesseert en dat hij dan maar een heel jaar niet binnen komt. De leerkracht zegt gevat dat zijn kloten dan wel erg snel versleten zullen zijn. De rest van de klas lacht en dan is het plotseling stil.

In deze observatie maakte de leerkracht komaf met het storende gedrag van Brendon door op een gelijkaardige, directe manier te reageren. Het gebruik van humor in de klas heeft vooral potentieel als leerlingen en leerkrachten over een gelijkaardig gevoel van humor beschikken.

Leerkrachten plagen is om liefde vragen?

Leerlingen gebruiken humor met hun leerkrachten zowel om indruk te maken op hun medeleerlingen, als op hun leerkrachten. Als leerlingen indruk willen maken op hun leerkrachten, dan proberen ze mopjes te maken die aantonen dat ze geïnteresseerd zijn in en betrokken zijn bij de les.

Observatie 3: bso, Catherina Atheneum: Giorgio introduceert zichzelf in de klas en roept luid: 'Ik ben single!'. 'En je zal dit waarschijnlijk blijven voor de rest van je leven!' reageert de leerkracht ironisch. Giorgio gaat hier meteen tegenin door 'Jij bent blij dat school opnieuw begonnen is, niet?' te roepen, waarop de leerkracht: 'Ik hoor u praten maar ik luister niet' antwoordt.

In deze observatie zien we dat op enigszins grappige wijze de banden tussen de leerling en de leerkracht aangescherpt worden. Ook tijdens interviews geven leerlingen aan dat "goede" leerkrachten een gezonde portie humor moeten bezitten om te kunnen lachen met hun leerlingen en gepast te reageren. Dit is gemakkelijker gezegd dan gedaan.

Als leerlingen indruk willen maken op hun klasgenoten, dan gebruiken ze humor soms om de schoolregels en de leerkracht uit te dagen. Interessant was dat er hier ook verschillen in het gebruik van humor in de klas gevonden werd tussen onderwijsvormen. In aso-klassen zien we dat leerlingen (zie observatie 1) indruk willen maken op hun klasgenoten, zonder hier ook echt de leerkracht bij te betrekken. Vaak zijn deze humoristische uitlatingen gericht op het doorbreken van de schoolse routines op kleine, subtiële en voor de leerkracht eerder irritante manieren. Bijvoorbeeld, toen een leerkracht vroeg 'Doe dat ding alsjeblieft weg! Wat is dat eigenlijk?', nam Herman dit letterlijk en reageerde hij: "Een blad". De leerkracht kon duidelijk zien dat hetgeen waar Herman naar aan het kijken was, een blad was, maar ze bedoelde uiteraard wat er op dat blad geschreven was en waarom Herman er per se naar moest kijken tijdens haar les. De observaties tonen aan dat aso-leerlingen meestal vooral vervelend of tegendraads zijn, maar geen duidelijke regels overtreden. Ook al verschilt dit van klas tot klas en van persoon tot persoon, dit patroon kwam vaker terug in aso klassen. In meer praktijkgerichte onderwijsvormen, zoals tso en bso, zien we dat humor vaker gebruikt wordt om te revolteren tegen de leerkracht, op een meer directe

en persoonlijke manier. Een voorbeeld hiervan is de klassituatie waarbij de leerkracht de controle over haar klas verliest doordat Nicole, Amina en Punjami de hele tijd 'I love you, Mevrouw' aan het zingen zijn. De leerkracht is niet zo populair in deze klas en de leerlingen lachen de hele tijd als ze aan het zingen zijn en zeggen dat ze Facebook-vrienden willen worden met de leerkracht. De leerkracht geeft aan verder te willen gaan met de les waarop de leerlingen verbolgen reageren: "Maar Mevrouw, hoe kunnen we ons nog concentreren? We probeerden net onze diepste gevoelens te uiten!". Deze sarcastische opmerkingen illustreren de moeizame relatie tussen de leerlingen en de leerkracht.

Het 'succes' van humor in de klas

Ondanks het feit dat humor enorm gewaardeerd wordt in de klas, werken niet alle mopjes en humoristische opmerkingen evengoed. Sommige mopjes worden op hilariteit onthaald in de ene klas, maar worden als beledigend ervaren in de andere. Over smaken (van humor) valt niet te twisten, toch zullen sommige vormen van humor meer aanleiding geven tot conflicten en misverstanden in de klas dan andere. Deze bedenking is erg belangrijk als men humor wil inzetten in de klas als een pedagogisch instrument. Het 'succes' van humor in de klas lijkt vooral af te hangen van 1) de sociale afkomst van leerlingen en leerkrachten, en 2) de klascultuur.

Humor en sociale afkomst

Leerlingen en leerkrachten hebben niet steeds een gelijkaardige sociale afkomst en dit is duidelijk te merken in het type van humor dat ze maken en zelf appreciëren. De meeste leerkrachten hebben een middenklassenachtergrond, waardoor hun gevoel voor humor niet steeds overeenkomt met dat van een soms heel divers publiek van leerlingen. De humor van vele leerkrachten bleek vooral aan te slaan bij leerlingen met een gelijkaardige sociale achtergrond. Dit valt vooral op als leerlingen en leerkrachten een verschillende sociale afkomst hebben. Uit de observaties blijkt dat voor leerkrachten die theoretische vakken geven in praktijkgerichte opleidingen het niet zo vanzelfsprekend is om, via humor, aansluiting te vinden bij hun leerlingen, die in vele gevallen een andere sociale afkomst hebben.

Observatie 4: bso, St. Bernardus: Als Meryem en Talisha naar de directeur moeten gaan omdat ze tijdens de les hun haar met een stijltang aan het stylen zijn, roept Talisha al lachend: 'Dat [de directeur zien] was net de reden waarom ik graag mooi gestyled golvend haar wou hebben!' De leerkracht probeert door te gaan met de les met: 'Ik dacht dat je meer betrokken was bij de les', een opmerking die de leerlingen rustig negeren.

Leerkrachten en leerlingen vinden niet altijd de juiste taal om te communiceren met elkaar. Humor vormt een centraal onderdeel van taal.

Terwijl Talisha op een humoristische manier reageerde op de opmerking van de leerkracht, bleek het voor de leerkracht niet zo gemakkelijk om op eenzelfde manier te reageren. Zonder hierbij te willen veralgemenen, zien we dat humor vooral iets is dat je niet kan faken. Daarnaast tonen onze analyses aan dat er een erg dunne lijn is tussen wat wel en wat niet werkt. Het inzetten van humor als een pedagogisch instrument lijkt soms moeilijker dan verwacht. Tijdens de observaties zagen we dat leerkrachten in academische opleidingen een meer afstandelijke vorm van humor gebruikten, terwijl leerkrachten in technische en beroepsopleidingen succesvoller waren als ze een veel persoonlijker en directere vorm van humor toepasten. Deze vormen van humor kenmerken ook de gangbare vormen van humor in respectievelijk hogere en lagere sociale klassen. De meer persoonlijke vormen van humor hangen veel meer samen met wie de leerkracht zelf is en zijn erg afhankelijk van zijn of haar voorkeuren en de context waarin hij/zij is opgegroeid. Dit kan voor een betere band tussen leerlingen en leerkrachten zorgen en kan dus in vele gevallen leiden tot een betere

klasseer en meer betrokken leerlingen. Tegelijkertijd kunnen dit soort moppen of humoristische opmerkingen ook gemakkelijker leiden tot pestgedrag of beledigende opmerkingen. Sommige leerkrachten lachen, bijvoorbeeld, met bestaande stereotypen en gemarginaliseerde groepen, of maakten zelfs seksistische, racistische of homofobe opmerkingen – als grap. Het is hierbij opmerkelijk dat dit soort opmerkingen, voor sommige leerlingen, niet altijd resulteert in negatieve reacties, maar soms zelfs bijdraagt tot een sterkere relatie tussen leerlingen en leerkrachten, maar zeker niet voor iedereen. In deze gevallen was het vaak zo dat juist maatschappelijk kwetsbare groepen hierdoor een minder goede relatie opbouwden met hun leerkrachten.

De klascultuur

Een tweede factor die mee het succes van mopjes bepaalt, is de cultuur in een klas. De algemene cultuur bestaat voornamelijk uit de mate van schoolse betrokkenheid van de leerlingen. Dit kan zich uiten in een pro- of anti-schoolcultuur. In klassen die eerder gekenmerkt worden door een pro-schoolcultuur, zoals vaker het geval is in het aso, zien we dat humor vooral gebruikt wordt om de band tussen (gemotiveerde) leerlingen en leerkrachten te versterken. We zien in deze klassen, bijvoorbeeld, dat leerkrachten geregeld leerstofgerelateerde mopjes maken, die meestal niet persoonlijk zijn of niet gericht zijn op het uitlachen van iemand.

Observatie 5: aso, St. Bernardus: De leerkracht Fysica begint haar les met: 'Watt is de eenheid van Vermogen? Een retorische vraag.' [vooral verwarrend als je het uitspreekt] waarop Victor spontaan in zijn handen begint te klappen en lacht: 'Een voorbereid mopje!'.

Het niet-persoonlijke karakter van dit soort moppen is vaak gebaseerd op gedeelde kennis. Leerlingen moeten, bijvoorbeeld, al weten waar 'Watt' en 'Vermogen' voor staan om de humor van deze retorische vraag van de leerkracht in te zien. Dit soort humor zien we vooral in academische onderwijsvormen en zijn vooral succesvol bij de meer gemotiveerde leerlingen. Zelfs de mopjes die gericht zijn op het uitdagen van de leerkracht, omschrijft men amper als deviant. Het zijn vaak kleine, subtiele opmerkingen die de schoolse gang van zaken amper belemmeren. Ook in tso- en bso-klassen, die eerder gekenmerkt worden door een minder schoolse of academische cultuur, zien we dat humor leerlingen en leerkrachten vaak dichterbij brengt. Humor wordt in deze klassen door vele leerkrachten net gebruikt om een betere band te creëren met hun leerlingen en leerlingen zo meer te engageren voor school. Dit gebeurt, bijvoorbeeld, door een persoonlijke vriendschapsrelatie op te bouwen tussen leerkrachten en leerlingen, en ervoor te zorgen dat leerlingen 'als vriend' hun best doen om goede prestaties te behalen op school en hun best te doen. In klassen met een eerder anti-schoolse cultuur, zien we dat humor net een positieve rol kan spelen voor de minder gemotiveerde leerlingen. Grappen zijn hier vaak meer persoonlijk van aard, en de persoon die geviséerd wordt, moet dit kunnen verdragen en aantonen dat hij/zij kan antwoorden met een gelijkaardige grap naar de oorspronkelijke grappenmaker.

Tot slot

Onze bevindingen tonen aan dat humor een erg krachtige manier kan zijn om de relaties tussen leerlingen en leerkrachten te versterken, maar vooral als leerlingen en leerkrachten eenzelfde gevoel voor humor hebben. Een interessante bevinding is dat er een

verschil is in het gebruik van humor per klas en onderwijsvorm. In de aso-klassen die onderzocht werden, was het gebruik van humor niet cruciaal voor het goede verloop van de lessen, al kon de (leerstofgerelateerde) humor de goede relaties tussen leerlingen en leerkrachten zeker versterken. In deze klassen lachen de leerkracht en de leerlingen op een veel subtielere manier met elkaar. Dit contrasteert met het gevoel van humor dat vaker in tso- en bso-klassen aanwezig is en vaak directer van aard is. In deze klassen zien we dat het gebruik van humor veel potentieel heeft om leerlingen te motiveren om op te letten en een betere relatie op te bouwen met hun leerkrachten. Bovendien zien we ook dat gevoel voor humor erg afhankelijk is van de sociale afkomst van zowel leerlingen als leerkrachten. De manieren waarop leerlingen en leerkrachten met elkaar omgaan en hoe ze hierbij gebruikmaken van humor wordt hier in grote mate mee door bepaald. Humor kan erg uitsluitend werken. Het is voor leerkrachten vooral belangrijk om bewust om te gaan met humor in de klas en zo ook de humoristische opmerkingen van hun leerlingen beter te kunnen interpreteren. Het is belangrijk om te vermelden dat iemands gevoel voor humor en/of de manier waarop deze humor onthaald wordt erg persoonlijk is, maar ook nauw samenhangt met individuele kenmerken zoals sociale afkomst, geslacht, etniciteit en leeftijd. Het gebruik van beeldspraak, stereotyperende of discriminerende vormen van humor kan uitsluitend werken en bestaande sociale en etnische ongelijkheden juist versterken. Lachen in de klas kan zeer leuk zijn, maar kan best serieus genomen worden. Humor kan helpen om de klas beter onder controle te houden en de banden tussen leerlingen en leerkrachten te versterken maar het kan geen kwaad om af en toe stil te staan bij de mogelijke gevolgen hiervan.

Lore VAN PRAAG*, Peter STEVENS** en Mieke VAN HOUTTE***

* Lore Van Praag, Centrum voor Migratie en Interculturele Studies (CeMIS), Universiteit Antwerpen, Lange Nieuwsstraat 55, 2000 Antwerpen en vakgroep Sociologie (CuDOS), Universiteit Gent, Korte Meer 5, 9000 Gent

** Peter Stevens, vakgroep Sociologie (CuDOS), Universiteit Gent, Korte Meer 5, 9000 Gent

*** Mieke Van Houtte, vakgroep Sociologie (CuDOS), Universiteit Gent, Korte Meer 5, 9000 Gent

NOTEN

1. Dit artikel is gebaseerd op een Engelstalig artikel geschreven door Van Praag, L., Stevens, P. & M. Van Houtte (aanvaard maar nog niet gepubliceerd) How humor makes or breaks student-teacher relationships: a classroom ethnography in Belgium. *Teaching and Teacher Education*. Dit onderzoek werd gefinancierd door het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (FWO) – Vlaanderen.
2. Alle namen van scholen, leerkrachten en leerlingen werden vervangen door pseudoniemen om de anonimiteit van de respondenten te vrijwaren.

REFERENTIES

- Friedman, S. & Kuipers, G. (2013). The divisive power of humor: comedy, taste and symbolic boundaries. *Cultural Sociology*, 7(2), 179-195.
- Garner, R.L. (2006). Humor in pedagogy: how ha-ha can lead to aha! *College Teaching*, 54, 177-180.
- Grigg, K. & Manderson, L. (2015). "Just a joke": young Australian understandings of racism. *International Journal of Intercultural Relations*, 47(July), 195-208.

Maatschappelijk werk en kinderopvang hand in hand

Interdisciplinaire samenwerking als hefboom in de strijd tegen kinderarmoede

Lynn DE POURCQ

Hoewel kinderopvang goed ingeburgerd is in Vlaanderen, blijkt het gebruik ervan niet gelijk verdeeld over de totale populatie. Vooral voor gezinnen in armoede is toegang tot betaalbare en kwaliteitsvolle kinderopvang niet vanzelfsprekend. Deze groep is dan ook sterk ondervertegenwoordigd onder het opvangpubliek. Hierdoor gaan de positieve effecten van een regelmatig opvanggebruik net voorbij aan diegenen die er het meeste baat bij hebben. Ondersteunende begeleiding van maatschappelijk werkers en kinderdagverblijfmedewerkers kan helpen om de drempels naar de kinderopvang voor deze groep kleiner te maken.

Enkele cijfers

Volgens de meest recente cijfers van Kind en Gezin (2015) maakt maar liefst 51,6% van de gezinnen met kinderen jonger dan drie jaar geregeld gebruik van een vorm van formele opvang. Het opvanggebruik is echter niet gelijk verdeeld over de totale populatie van gezinnen met jonge kinderen in Vlaanderen: sommige groepen zien we eerder in het kinderdagverblijf dan andere. De meest recente cijfers vinden we terug bij het Vlaams Armoedesteunpunt. Uit hun onderzoek naar de ongelijke deelname aan kinderopvang in Vlaanderen (2016) blijkt dat 71,3% van West-Vlaamse kinderen onder de drie jaar geregeld gebruikmaakt van een vorm van formele opvang, tegenover slechts 55% van Antwerpse jonge kinderen. Grotere verschillen zien we als we kijken naar de werkzaamheidsgraad van de moeder: 86% van de kinderen met een werkende moeder gaat naar de kinderopvang, tegenover slechts 22,4% van de kinderen met een niet-werkende moeder. Dit verschil valt te verklaren door het Vlaamse beleid dat de nadruk legt op voorrang voor werkende ouders. Ook de afkomst van de moeder blijkt een rol te spelen in regelmatig opvanggebruik: 66,2% van de kinderen met een moeder van Belgische origine vinden we terug in de opvang, tegenover 31,2% van de kinderen met een moeder van niet-Belgische origine. Een onrustwekkende vaststelling is dat ook de sociaal-economische situatie van een gezin een rol lijkt te spelen in het regelmatig opvanggebruik. Gezinnen die leven in kansarmoede vinden we veel minder vaak terug in het kinderdagverblijf ten opzichte van niet-kansarme gezinnen: 22,8% tegenover 68,3%. Het kinderopvanggebruik in Vlaanderen is dus niet gelijk verdeeld over de totale populatie, maar lijkt sterk samen

Het kinderopvanggebruik in Vlaanderen lijkt sterk samen te hangen met de sociale positie van het gezin.

te hangen met de sociale positie van het gezin. Eenzelfde patroon zien we terug in de rest van Europa, waar drie op de tien kansarme kinderen regelmatig gebruikmaakt van kinderopvang, tegenover het gemiddelde van zes op tien kinderen niet-kansarme kinderen (Van Lancker, 2013).

Het belang van een regelmatig opvanggebruik

Deze vaststellingen zijn problematisch als we weten dat de toegang tot betaalbare en kwaliteitsvolle kinderopvang wordt gezien als een belangrijke schakel in het wegwerken van de effecten van kinderarmoede. Kinderen die regelmatig naar de opvang gaan doen het later beter op school (Sylva et al., 2004) en kennen een grotere cognitieve, taalkundige, emotionele en sociale ontwikkeling (UNICEF, 2008). Deze effecten zijn net het grootst bij kinderen uit kansarme gezinnen. Op die manier kan kinderopvang een kansarme gezinsomgeving compenseren en beschermen tegen gezinsgebonden risico's zoals opgroeien in kansarmoede. Toegang tot kwaliteitsvolle en betaalbare opvang wordt dan wel eens omschreven als 'the greatest of equalisers' als het gaat om het wegwerken van de effecten van armoede.

De voordelen van kinderopvang komen terug uit de drie functies van de kinderopvang. Oorspronkelijk kende de kinderopvang voornamelijk een economische functie: het stelt ouders van jonge kinderen in staat om te gaan werken en een inkomen te vergaren. Deze functie wordt nog steeds sterk gestimuleerd door het Vlaams beleid, onder meer door het verlenen van voorrang aan kinderen van werkende ouders. Kinderopvang kent ook twee andere functies, die zich situ-

eren op het pedagogisch en het sociaal gebied. De pedagogische functie van de kinderopvang vertaalt zich naar de stimulering van fysieke en psychische ontwikkeling bij kinderen. Zoals eerder gezien kent een regelmatig opvanggebruik een positief effect op de verstandelijke ontwikkeling bij kinderen. De sociale functie van de kinderopvang wijst erop dat een regelmatig opvanggebruik bevorderlijk is voor sociale competenties van kinderen. Ze hebben meer complexe sociale interacties, zijn interactiever in spel met leeftijdsgenoten, zelfstandiger en minder angstig in nieuwe situaties (Clarke-Stewart & Allhusen, 2005). De sociale functie van de kinderopvang wijst echter ook naar de toegankelijkheid: voorzieningen moeten toegankelijk zijn voor een zo breed mogelijke doelgroep van ouders. Hierbij is er bijzondere aandacht nodig voor groepen zoals kansarme en allochtone ouders, die momenteel ondervertegenwoordigd zijn.

Het Matteüeffect: drempels naar de kinderopvang

De sociale voordelen van de kinderopvang stromen verhoudingsgewijs vaker door naar de hogere sociale groepen in de samenleving. Hoe valt dit te verklaren? Wanneer initiële ongelijkheden worden versterkt doorheen de levensloop, spreekt men in de literatuur van het Matteüeffect. Dit effect gaat verder dan enkel kennis van bijvoorbeeld financiële voordelen. Ook de toegang tot de gesubsidieerde sector is problematisch. Ouders die leven in kansarmoede hebben er nood aan proactief geïnformeerd te worden over hun rechten, het dienstverleningsaanbod en wat daarbinnen mogelijk is (Thirion, Dewil & Geuens, 2013). Ze hebben vaak een groot wantrouwen ten opzichte van anderen en (sociale) diensten in het bijzonder (Van Regenmortel, 2009). Hierdoor is de psychologische bereikbaarheid van een sociale dienst zoals de kinderopvang een belangrijke factor.

Tijdens het zoekproces naar een goede kinderopvang lopen ouders in kansarmoede tegen verschillende drempels aan, zowel formele als informele. Formele drempels situeren zich op het niveau van de organisatie en hebben vooral betrekking op procedures, administratie en wachtlijsten. Het betreft hier dus structurele uitsluitingsmechanismen die ervoor zorgen dat mensen in armoede niet of minder vaak bij de kinderopvang terechtkomen. Enkele voorbeelden van formele drempels zijn de lange wachtlijsten door een tekort aan opvangplaatsen, ingewikkelde en onoverzichtelijke procedures bij een eerste aanmelding en de vereiste van regelmatig opvanggebruik. Van ouders wordt bijvoorbeeld verwacht dat zij hun kinderen minstens halftijds naar de opvang brengen, bij voorkeur op vaste dagen in de week. Dergelijke regelmaat is belangrijk voor een goede hechting van het kind aan zijn of haar verzorgers.

Met het decreet Kinderopvang van Baby's en Peuters dat op 1 april 2014 in werking trad, wordt het regelmatig opvanggebruik structureel vastgelegd in een vast opvangplan dat de ouders bij inschrijving doorgeven. Voor ouders zonder vaste baan of met onregelmatige werkuren is het echter vaak moeilijk om hun kinderen op regelmatige basis naar de kinderopvang te brengen (Vandenbroeck et al., 2008).

Tijdens het zoeken naar kinderopvang lopen ouders in kansarmoede tegen verschillende drempels aan.

Informele drempels die ervaren worden door kansarme gezinnen in hun zoektocht naar kinderopvang situeren zich op gezinsniveau. Deze drempels vinden hun oorzaak eerder in culturele of sociale moeilijkheden. Een voorbeeld van een dergelijke drempel is de perceptie dat kinderopvang voor bepaalde groepen in de samenleving niet altijd even hard nodig is. Dat idee wordt in de hand gewerkt door de publieke opinie en het overkoepelend beleid. Deze perceptie kan echter ook op een andere manier inwerken op de ouders, door een gebrek aan diversiteit en inclusiviteit in de opvang zelf. De personeelssamenstelling, het taalgebruik en de mogelijkheden op het vlak van voeding en opvoedingsgewoontes geven de ouders het gevoel dat zij niet behoren tot de voornaamste doelgroep van de kinderopvang. Een moeder uit ons onderzoek verwoordt het zo: *“Ik zie dat je daar heel veel blank hebt, en niet zo heel veel bruin. Dat vind ik zielig voor mijn zoontje.”* Een tweede belangrijke informele drempel die wordt ervaren door ouders die leven in armoede, is het vertrouwen dat zij al dan niet hebben in het concept kinderopvang. Enerzijds is het personeel niet altijd vertrouwd met kansarmoede en de daarbij behorende problemen, anderzijds hebben mensen in armoede in het verleden vaak negatieve ervaringen met instanties gehad. Hierdoor staan zij vaker wantrouwig en negatief ten opzichte van autoriteiten. Bij generatiearme ouders speelt ook de eigen opvoedingssituatie een rol. Deze ouders investeren heel wat tijd en energie in de opvoeding van de kinderen om hen zo een betere jeugd te geven dan ze zelf hebben gehad (Daniëls & Geenen, 2013). Daardoor leggen zij de lat erg hoog voor zichzelf. Hierbij wordt zelfs het tijdelijk uitbesteden van de opvoeding van de kinderen gezien als het falen in de ouderrol, des te meer door het belang dat gezinnen in armoede hechten aan de identiteitsverwervende rol als moeder (Driessens, 2003; Thirion et al., 2013).

Het belang van samenwerking

Om de mogelijke drempels in de zoektocht zoveel mogelijk te verzachten, hebben kwetsbare gezinnen er alle baat bij dat de toeleiding naar een kinderdagverblijf zo vlot en efficiënt mogelijk verloopt. Zij hebben nood aan voorlichting, informatie en intensieve begeleiding om de stap naar de kinderopvang te verkleinen. Hierbij is een cruciale rol weggelegd voor de doorverwijzer die de ouder voor het eerst in contact brengt met de kinderopvang.

Op het lokale vlak is vooral het OCMW een belangrijke speler. De maatschappelijk werker die een gezin begeleidt heeft hierin een belangrijke rol te vervullen. Bovendien heeft het OCMW, met de Wet op het Recht op Maatschappelijke Integratie, het doel om haar doelgroep te activeren naar de arbeidsmarkt. Dit impliceert dat het OCMW ook toeziet op het vervullen van de randvoorwaarden om dergelijke activering mogelijk te maken. Kinderopvang is één van de belangrijkste randvoorwaarden om ouders succesvol toe te leiden naar de arbeidsmarkt (Raeymaeckers et al., 2009, Sannen & Van Regenmortel, 2011). Ouders in kansarmoede toeleiden naar betaalbare en kwalitatieve kinderopvang is voor het OCMW dus een belangrijk factor in het activeren van de meest kwetsbare doelgroep. Om deze toeleiding vlotter en efficiënter te organiseren, zijn goede contacten tussen de maatschappelijk werkers en het per-

soneel van de kinderopvang onmisbaar. Toch is niet altijd duidelijk wat er op dat vlak verwacht wordt van de professional. Een onduidelijk beleid, een hoge werkdruk bij maatschappelijk werkers en lange wachtlijsten bij de kinderopvang bemoeilijken een efficiënte samenwerking.

In een verkennend onderzoek naar dit soort samenwerking werden verschillende maatschappelijk werkers, coördinatoren van de kinderopvang en gezinnen in armoede geïnterviewd over de samenwerking tussen OCMW's en kinderdagverblijven. Doel van dit onderzoek was om faciliterende factoren van samenwerking te identificeren: wat werkt er, waarom werkt het en kunnen deze factoren geïmplementeerd worden in een ruimer model voor samenwerking binnen hulpverlening? De gevonden factoren werden tenslotte getoetst aan bestaande samenwerkingsverbanden in Vlaanderen. Via casestudies werden de nood aan, voordelen van en voorwaarden voor 'werkende samenwerkingsverbanden' met elkaar verbonden. Hierbij gingen we op bezoek bij kinderdagverblijf D'n Opvang en het OCMW in Oostende, de dienst Kinderopvang van de Stad Gent en het OCMW van Gent, diverse kinderdagverblijven in Antwerpen

Er is nood aan samenwerking tussen OCMW en kinderdagverblijven om tot een vlotte toeleiding te komen.

en het OCMW van Antwerpen, kinderopvang de Troetelboom van het OCMW van Boom, kinderdagverblijf De Wurpskes in Leuven en het OCMW van Kessel-Lo, en kinderopvang Onki Stekelbees in Heusden-Zolder en het OCMW van Heusden-Zolder.

Al snel werd duidelijk dat interdisciplinaire samenwerking niet plaatsvindt

in een vacuüm. Zowel de ouders, de maatschappelijk werkers als de kinderverzorgers spraken over de nood aan samenwerking en ondersteuning op verschillende niveaus: de bredere context waarbinnen de samenwerking plaatsvindt, het organisatorisch niveau waarbinnen het beleid en structurele procedures passen, en het individuele niveau waar de professional zijn eigen accenten legt. We bespreken kort elk niveau.

De context van samenwerking

Elke organisatie beweegt zich binnen een bepaalde context die kan bijdragen tot het scheppen van de juiste randvoorwaarden voor een succesvolle samenwerking. Zo kan een **geschiedenis** van samenwerking de nodige structurele ondersteuning bieden. Dit zagen we in Gent, waar de huidige voorzitter van het OCMW en voormalig schepen van Onderwijs en Opvoeding zich van bij aanvang van zijn mandaat sterk maakte voor kwaliteitsvolle en betaalbare kinderopvang. Dit soort engagement zet zich voort in het huidige beleid, waarbij structurele inbedding en vanzelfsprekendheid van samenwerking gecontinueerd worden. Ook **nabijheid** speelt een belangrijke rol. Zowel in Boom als in Leuven wordt nabijheid heel concreet toegepast door het organiseren van kinderopvang in de directe nabijheid van de sociale huizen van het OCMW. Wanneer beide organisaties zich dichtbij elkaar bevinden, worden informele contacten en informatieuitwisseling vanzelfsprekend. De **grootte** van een stad of

organisatie kan samenwerking gunstig of ongunstig beïnvloeden. In een kleine stad of organisatie is het gemakkelijk om het juiste aanspreekpunt te vinden voor een bepaalde vraag, terwijl men in een grotere stad of organisatie al snel verdwaalt in het grote aanbod, of de vraag ondergesneeuwd geraakt in een onoverzichtelijke hiërarchie in een organisatie. Persoonlijk contact tussen professionals zorgt ook in grote organisaties en steden voor samenwerkingsverbanden die gemakkelijker opgezet en onderhouden worden. De stad Gent heeft hier proactief op ingezet door alle kinderdagverblijven met een plussubsidie te contacteren, en in contact te brengen met het juiste aanspreekpunt binnen het sociale huis in de buurt. Zowel een lokaal als een regionaal **beleid** kan al dan niet ondersteunend werken voor een vlotte samenwerking tussen diensten. Zo is betrokkenheid vanuit de lokale overheid in de strijd tegen kinderarmoede een belangrijke randvoorwaarde om duurzame samenwerkingsinitiatieven te doen slagen. Op Vlaams niveau zien we hoe de invoering van het Vlaams decreet Kinderopvang van Baby's en Peuters de realisatie van de sociale functie van de kinderopvang sterk onder druk zet. Een hoger minimumtarief en het systeem 'bestellen is betalen' zet de bevroegde kinderdagverblijven in een moeilijke positie.

Inbedding in de organisatie

De invoering van dit decreet zorgde ook voor concrete wijzigingen op het organisatorisch niveau. Onder andere de invoering van Lokale Loketten Kinderopvang zorgde voor een **structurele ondersteuning** van samenwerking, via de uitwerking in procedures en via informatie-uitwisseling. In bijvoorbeeld Antwerpen zet het lokaal loket sterk in op bekendmaking bij de diverse sociale huizen. Ook in Gent en Boom wordt samenwerking structureel ondersteund door het opmaken van duidelijke procedures en vaste afspraken. Veel van de geïnterviewde betrokkenen legden de nadruk op het belang van een **gedeelde ideologie en cultuur**. Wanneer beide partnerorganisaties dezelfde visie en waardes delen over (kans)armoede, kinderopvang en kwetsbare gezinnen, verloopt de samenwerking vlotter en vanzelfsprekender. Een coördinator van een occasionele kinderopvang in Antwerpen vertelt hoe een gebrek aan een gedeelde visie voor spanningen kan zorgen: *"Je merkt soms dat het onwil is van sommige medewerkers. Dan zeggen ze letterlijk tegen je: "Waarom moeten die kinderen gebruikmaken van de kinderopvang?" Daar ben ik het dan niet mee eens, en dan denk ik dat zo iets ook wel iets zegt over hoe ze de cliënt behandelen die voor hen zit."* Een niet onbelangrijke organisatorische succesfactor is de **steun van leidinggevenden**. Wanneer die de nodige tijd en middelen beschikbaar stellen, krijgt de professional de ruimte om samenwerkingsverbanden uit te werken en in stand te houden. Dit zien we terug in verschillende goede praktijken: in Gent, Leuven, Heusden en Oostende worden samenwerkingsverbanden actief ondersteund door leidinggevenden van de verschillende organisaties.

Engagement en flexibiliteit

Bij een aantal voorbeelden van goede praktijken die we bezochten, vertrok het oorspronkelijk opgestelde samenwerkingsverband vanuit een individueel niveau. In alle goede praktijken vonden we figuren die zich sterk maken voor het bestrijden van (kinder)armoede via duurzame samenwerkingsinitiatieven, ingegeven door een persoonlijk **engagement**. Voor de coördinator van de Troetelboom uit Boom, die ook projectmedewerker kinderarmoede is in Boom, is de

verbondenheid met het OCMW de reden waarom zij deze functie uitoefent: “Als dit een gewoon kinderdagverblijf was geweest dat niet verbonden was aan het OCMW, dan had ik nooit coördinator willen zijn. Het is interessant voor mij omdat dit een manier is om iets te bereiken, samen met de sociale dienst. En zonder de sociale dienst gaat dat niet, of veel moeilijker.” Deze kernfiguren kenmerken zich ook door een aanzienlijke **flexibiliteit**, nodig om compromissen te sluiten en soms buiten de lijntjes te kleuren. In D’n Opvang in Oostende is de algemeen directeur persoonlijk betrokken bij de vergaderingen van de ouders, werd het huishoudelijk reglement opgesteld in overleg met de ouders, zijn er geen vaste breng- of afhaalmomenten en worden er elke dag vier opvangplaatsen vrijgehouden voor acute vragen. Dit soort flexibiliteit zorgt voor een meer betrokken en diepgaandere ondersteuning van gezinnen in armoede.

Aanbevelingen voor een geslaagde samenwerking

Uit dit onderzoek blijkt dat binnen samenwerking kritische succesfactoren op drie niveaus kunnen onderscheiden worden: de bredere context waarbinnen de samenwerking plaatsvindt, het organisatorische niveau met beleid en structurele procedures, en het individuele niveau waar de professional zijn eigen accenten legt. De case-studies werden geselecteerd omdat ze op minstens één factor op één niveau tot voorbeeld strekten, maar uit de analyse bleek dat hun sterkte vaak te wijten is aan een positieve score op meerdere factoren gesitueerd op meerdere niveaus.

De faciliterende factoren op de verschillende niveaus zijn van elkaar te onderscheiden, maar hangen ook nauw samen. Ze kunnen mekaar versterken, maar ook verzwakken. Een geëngageerde werknemer die wordt ondersteund door de organisatie en binnen een gunstige context handelt, heeft meer mogelijkheden voor het uitbouwen van een succesvolle samenwerking dan een werknemer die hiertoe niet de tijd, kansen of middelen krijgt. Samenwerking tussen verschillende sectoren en dienstverleners is niet alleen een kwestie van de juiste personen op de juiste plaats, maar ook en bovenal een kwestie van organisatorische en beleidsmatig aange-stuurde samenwerking.

Toch kunnen we ook enkele concrete tips meegeven voor op de werkvloer. In verschillende steden zagen we dat maatschappelijk werkers van OCMW’s en medewerkers van kinderdagverblijven elkaar niet of nauwelijks kennen. Ze zijn niet op de hoogte van elkaars werking, of weten niet welk kinderdagverblijf tot het werkingsgebied van het OCMW behoort. Een persoonlijk contact, even langsgaan en zichzelf voorstellen op de andere dienst, of een bezoekje brengen op een opendeurdag. Het zijn kleine inspanningen die een wereld van verschil kunnen maken. Ook een afstemming inzake taakverdeling en

de afhandeling van administratieve procedures kan een ontkiemend samenwerkingsverband versterken. Een heldere aanmeldingsprocedure waarbij de maatschappelijk werker inschrijvingsformulieren samen met de cliënt invult, of een vlotte tariefberekening bij een eerste aanmelding blijken werkzame praktijken van samenwerking. Om de vrijblijvendheid en het occasionele tegen te gaan, is er nood aan vastgelegde procedures, afspraken en regelmatig overleg. Het is belangrijk dat dit ondersteund wordt door de leidinggevendenden, en dat jonge, professionele krachten via rolmodellen op de werkvloer worden meegenomen in het samenwerkingsverhaal. Vertrekkend vanuit een persoonlijk engagement en een flexibele opstelling kunnen sociale professionals elkaar leren kennen en contact maken om, in het belang van ouder en kind, te komen tot werkbare afspraken. Het samen kunnen (en mogen) zoeken naar het verhogen van integratiekansen van gezinnen in kwetsbare posities, wordt dan de inzet van de samenwerking.

Lynn DE POURCQ

Expertisecentrum Krachtgericht Sociaal Werk
Brusselstraat 45, 2018 Antwerpen
Karel de Grote Hogeschool

BIBLIOGRAFIE

- Clarke-Stewart, A. & Allhusen, V. D. (2005). *What We Know About Childcare*. Cambridge, Harvard University Press.
- Daniëls, K. & Geenen, G. (2013). *Helpende handen in de kinderopvang: gehechtheid bij kwetsbare kinderen, ouders en kindbegeleiders*. Leuven, Buurtwerk 't Lampeke.
- Driessens, K. (2003). *Armoede en hulpverlening: omgaan met isolement en afhankelijkheid*. Gent, Academia Press.
- Kind en Gezin (2015). *Het kind in Vlaanderen*. Brussel, Kind en Gezin.
- Raeymaeckers, P., Nisen, L., Dierckx, D., Vranken, J. & Casmet, M. T. (2009). *Activering binnen de Belgische OCMW's: op zoek naar duurzame trajecten en goede praktijken*. Brussel, POD Maatschappelijke Integratie.
- Sannen, L. & Van Regenmortel, T. (2011). *Krachtgerichte, integrale trajectbegeleiding voor werkzoekenden in armoede. Uitdagingen en knelpunten van een nieuwe methodiek*. Leuven, HIVA.
- Sylva, K., Melhuish, E. C., Sammons, P., Siraj-Blatchford, J. & Taggart, B. (2004). *The Effective Provision of Pre-School Education (EPPE) Project. Effective Pre-School Education*. Londen: DfES/Institution of Education, University of London.
- Thirion, J., Dewil, N. & Geuens, N. (2013). *Ouders uit kansarme milieus aan het woord over zorg en onderwijs voor jonge kinderen*. Brussel, Koning Boudewijnstichting.
- UNICEF (2008). *The child care transition. Innocenti Report Card 8*. Firenze, UNICEF Innocenti Research Centre.
- Van Lancker, W. (2013). Putting the child-centred investment strategy to the test: evidence for the EU27. *European Journal of Social Security*, 2013, 1, 4-27.
- Van Regenmortel, T. (2009). Empowerment en maatschappelijke kwetsbaarheid. *Wel-wijs*, 2009, 3, 9-13.
- Vandenbroeck, M., De Visscher, S., Van Nuffel, K. & Ferla, J. (2008). Mothers' search for infant child care: the dynamic relationship between availability and desirability in a continental European welfare state. *Early Childhood Research Quarterly*, 2008, 2, 245-258.
- Vlaams Armoedesteunpunt (2016). *De (on)gelijke deelname aan kinderopvang in Vlaanderen*. Presentatie op Kennisplatform 'BUITENKANS'. Vóór- en vroeg-schoolse educatie in de strijd tegen kinderarmoede. 27 april 2016.

Arbeid en tewerkstelling

VDAB lanceert een nieuwe toepassing: Beroepen in Cijfers. - Dit is een handig en visueel aantrekkelijk instrument voor wie op zoek is naar arbeidsmarktinformatie over specifieke beroepen voor bijvoorbeeld studie- of beroepskeuze, het bepalen van wervingsstrategieën of onderzoek. Voor honderden beroepen worden de werkloosheids- en vacaturecijfers gebundeld in een gebruiksvriendelijke interface met kaarten en interactieve grafieken. Je kan deze toepassing raadplegen op: www.vdab.be/trends/beroepen

Naar een evenwichtige werk-privébalans - Naar een evenwichtige werk-privébalans - De klassieke rolpatronen van man en vrouw blijven doorsijpelen in hun dagelijkse tijdsbesteding, dat bleek uit het meest recente tijdsbestedingsonderzoek van 2013.
www.vub.ac.be/TOR/naar-een-evenwichtige-werk-privébalans/

Dagje thuiswerk - Tot voor kort bestond er alleen een wettelijk kader voor thuiswerk dat op regelmatige basis plaatsvindt. De regels voor occasioneel thuiswerk zijn enkel van toepassing op bedrijven die gebonden zijn aan een CAO. Concreet betekent dit dat ze voor privébedrijven gelden, maar niet voor overheidsbedrijven (mits enkele uitzonderingen zoals openbare vervoersmaatschappijen, huisvestingsmaatschappijen, VITO...).

www.vdab.be/magezine/05-2017/thuiswerk

Favoriete sollicitatievraag - Wat is de favoriete vraag van rekruteerders tijdens het sollicitatiegesprek? En is de bekende vraag 'Wat zijn je sterke en zwakte punten?' nog altijd populair of heeft ze afgedaan? We vroegen het aan zes mensen uit de praktijk.
www.vdab.be/magezine/03-2017/sollicitatievraag

Gelijke kansen, diversiteit en inburgering

Thuis- en schooltaal - In de media was er recent (maart 2017) heel wat te doen rond partnerschap tussen school en ouders enerzijds en effecten van de thuistaal op schoolprestaties anderzijds. Naar aanleiding hiervan brengt het Steunpunt Diversiteit & Leren (SDL) een overzicht over haar initiatieven ter zaken..
www.steunpuntdiversiteitleren.be/over-sdl/nieuwsbrieven/nieuwsflash-maart-2017

Digital Belgium Skills Fund: Aanleren van digitale vaardigheden voor sterkere sociale inclusie - Het 'Digital Belgium Skills Fund' (DBSF) wil projecten subsidiëren die werken met jongeren en leden van kansengroepen om ze digitale vaardigheden bij te brengen via korte of middellange vormingsinitiatieven.
www.kbs-frb.be/nl/

Juridisch: jongerenrechten en -plichten

Bookmarks - Gids voor het bestrijden van online haatspraak door mensenrechteneducatie - Ben je jeugdwerker, opvoeder of leraar en wil je samen met jongeren werken rond **haatspraak** en nadenken over manieren om het probleem aan te pakken? Dan is **Bookmarks** daarbij een handig instrument. De gids bevat **24 activiteiten** om online haatspraak tegen te gaan door **mensenrechteneducatie**.
www.sociaalcultureel.be/jeugd/internationalesamenwerking_doc/Bookmarks2016_NLD-spreads.pdf

De kind-check tegen kindermishandeling - Op dit moment wordt volop gewerkt aan een kind-check in Vlaanderen. Die kind-check moet alle hulpverleners in Vlaanderen alert maken voor de vraag of er bij de hulpverleningssituatie ook kinderen betrokken zijn. "Verontrusting is ieders verantwoordelijkheid". www.weliswaar.be/de-kind-check-tegen-kindermishandeling

Jongerenwerking en jeugdhulp

Geld laten rollen met verstand - 'School is out' biedt financiële educatie voor jongeren. Veel jongeren hebben geen realistisch beeld van dagelijkse kosten en uitgaven. Het project 'School is out' wil daar verandering in brengen. In samenwerking met scholen en ouders.
<https://weliswaar.be/geld-laten-rollen-met-verstand>

Met de deur in huis - een toolbox voor hulpverleners en huisbezoeken - Daarnaast werd een tool ontwikkeld voor hulpverleners die ethisch willen nadenken over outreachende huisbezoeken. De hulpverleners die meewerkten aan het onderzoek waren een bron van informatie maar tegelijk vroegen zij ook om handvaten en een verruiming van hun blik. De onderzoekers hebben daarom 'de evidentie' uit huisbezoeken gehaald door ethische vragen op te stellen en in een gesprekstool te gieten. <https://weliswaar.be/file/toolboxjpg>

Vertrouwenspersoon in de jeugdhulp - 'Zotte dingen deel je met iedereen. Maar met wie kan je serieuze dingen delen als je het moeilijk hebt?' Dat is de slagzin van de campagne die zich rechtstreeks richt op jongeren en ouders in de jeugdhulp. www.mijnvertrouwenspersoon.be

Onderwijs, vorming en opleiding

Kuur tegen Zuur: samen tegen pesten - Om de thema's in Generatie K ook bespreekbaar te maken in het onderwijs en leerkrachten daarbij te helpen, kan je hier een educatief pakket vinden met kant-en-klaar-methodieken.
www.ketnet.be/ketnet-voor-ouders/generatie-k/lessenpakket

Onderzoeken en rapporten

Een meting jeugd beleid in lokale besturen - Dit onderzoeksrapport omvat de resultaten van een bevraging van jeugdschepenen, jeugdambtenaren en jeugd-raadsleden over het door hen gevoerd jeugd beleid nu de strategische meerjarenplanning (SMJP) een feit is geworden.
www.sociaalcultureel.be/jeugd/onderzoek/eenmeting_lokaal_jeugd beleid.pdf

Ervaren discriminatie bij Vlaamse jongeren - In dit rapport wordt onderzocht in welke mate Vlaamse jongeren het gevoel hebben gediscrimineerd te worden omwille van het vermeend 'anders' zijn. De resultaten tonen aan dat gepercipieerde discriminatie omwille van geloof, taal en huidskleur onder Vlaamse jongeren geen marginaal probleem is.
http://socipc1.vub.ac.be/torwebdat/publications/t2017_9.pdf

Werkzoekende schoolverlaters in Vlaanderen - editie 2017 - In dit rapport worden 71.810 jongeren, die na het school- of academiejaar 2014-2015 de school verlieten, een jaar lang opgevolgd in hun zoektocht naar een eerste job.
www.vdab.be/sites/web/files/doc/schoolverlaters/schoolverlatersrapport2017.pdf

Organisaties en jaarverslagen

De Centra voor Leerlingenbegeleiding in cijfers - Schooljaar 2012 - 2013 - Meer dan 60% van de leerlingen kwamen in het schooljaar 2012-2013 in contact met het CLB. http://pro.g-o.be/blog/Documents/CLB_jaarverslag_12_13.pdf

Europese overheden

Verslag EU-Raad Raad Onderwijs, Jeugdzaken, Cultuur en Sport (22 mei 2017) - Op de jongste EU-Raad Jeugdzaken werd een oriënterend debat gehouden over het thema 'De toekomst van Europa opbouwen - luisteren naar jongeren en hen steunen'.
www.sociaalcultureel.be/jeugd/internationalesamenwerking_doc/EU-raad-jeugd-170522-debat-toekomstEU.pdf

The European and International Policy Agendas on Children, Youth and Children's Rights - Op Europees en internationaal niveau worden verscheidene beleidsmaatregelen voor kinderen, jeugd en kinderrechten genomen. Het Belgische EU-voorzitterschap Jeugd stelde in 2010 een publicatie ter beschikking met een overzicht van al die beleidsmaatregelen. De tweede update (2016) van deze publicatie is nu beschikbaar.
www.sociaalcultureel.be/jeugd/publicaties_EUvoorzitterschap.aspx#KRagenda

Herziening Europese sleutelcompetenties - De Europese Commissie opende op 22 februari de publieke raadpleging over de herziening van het Europees Kader voor Sleutelcompetenties. Die wordt in Vlaanderen gebruikt als kapstok om de eindtermen te bepalen. De Aanbeveling van de Raad over Sleutelcompetenties

bestaat sinds 2006 en is door de nieuwe maatschappelijke en economische ontwikkelingen aan een update toe.

www.vleva.eu/nieuws/uw-stem-europa-herziening-europese-sleutelcompetenties

Vlaamse overheid

Impact afslanking provincies op beleidsveld jeugd - Het Vlaams Parlement nam op 9 november het decreet over de afslanking van de provincies aan (decreet houdende de vernieuwde taakstelling en gewijzigde financiering van de provincies). Naar aanleiding daarvan moeten in het beleidsveld jeugd twee decreten gewijzigd worden.

1. Herformulering opdracht VJ - In het decreet van 20 januari 2012 houdende een vernieuwd jeugd- en kinderrechtenbeleid worden een aantal artikelen aangepast ten gevolge van de vernieuwde taakstelling van de provincies.
2. Toewijzing jeugdverblijf Hanenbos aan ADJ - Het decreet van 6 juli 2012 houdende subsidiëring van hostels, jeugdverblijfcentra, ondersteuningsstructuren en de vzw Algemene Dienst voor Jeugdtoerisme wordt aangepast om aan vzw ADJ een bijkomende opdracht te geven, namelijk het beheer van jeugdverblijf Hanenbos te Dworp.

www.sociaalcultureel.be/nieuws-jeugd2017/001.aspx

Deeltijds beroepsonderwijs - Brugprojecten in jeugdhuisen - Op 24 maart 2017 stelde Miranda Van Eetvelde in het Vlaamse parlement een vraag dienaangaande aan Sven Gatz, minister van cultuur, media, jeugd en Brussel. <http://docs.vlaamsparlement.be/pfile?id=1266369>

***Publicaties van de Vlaamse overheid** <http://publicaties.vlaanderen.be>
Maart 2017

- Inkomenstarief voor ouders De brochure is bestemd voor ouders met een kind in een kinderopvang die met inkomenstarief werkt.
- Leren? Een leven lang?
- Werkbaar werk in de gezondheids- en welzijnzorg. Rapport - De analyse is gebaseerd op de Vlaamse werkbaarheidsmonitor 2004 - 2016
- Statistisch jaarboek van het Vlaams onderwijs schooljaar 2015- 2016
- Transitieprioriteit Levenslang leren en dynamische levensloopbaan. Startnota
- Starterspakket: voor het eerst naar school. Tips en weetjes voor ouders en hun kleuter

April 2017

- Luchtkwaliteit. Vier lessen voor de doelgroep van 9- tot 11-jarigen
- Onderwijs Spiegel 2017. Jaarlijks rapport van de Onderwijsinspectie
- Bronnendocument referentiekader voor onderwijskwaliteit
- SARC (Strategische Adviesraad voor Cultuur, Jeugd, Sport en Media). Jaarverslag 2016
- Zelfevaluatie-instrument MeMoQ kinderopvang
- Horizontaal Integratiebeleidsplan Vlaanderen 2016-2019
- Vlaamse Armoedemonitor 2017

Mei 2017

- Jaarverslag Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin 2016
- Alleenstaande ouders minst tevreden met het leven
- Werkbaar werk in het onderwijs. Rapport
- Vertrouwenspersoon in de jeugdhulp (folder)

*** Adviezen van de Strategische Adviesraad Welzijn - Gezondheid - Gezin (SAR-WWG)** www.vlaanderen.be/nl/publicaties/

- Advies: Vlaams actieplan geestelijke gezondheid 2017-2019.
- Advies: Voorontwerp van decreet betreffende het lokaal sociaal beleid.
- Advies: Conceptnota Een geïntegreerde zorgverlening in de eerste lijn.

*** Adviezen van SERV** <http://publicaties.vlaanderen.be>

- Advies: Conceptnota Een geïntegreerde zorgverlening in de eerste lijn.
- Advies: Voorontwerp decreet lokaal sociaal beleid.
- Advies: Opheffing koninklijke besluiten beroepsbekwaamheden.
- Advies: Uitbreiding tijdelijk project Schoolbank op de werkplek.

*** Adviezen van de Vlaamse Onderwijsraad** <http://publicaties.vlaanderen.be>

- Advies: De procedure voor de actualisering en schrapping van beroepskwalificaties.
- Advies: Een internationaliseringsstrategie voor het Vlaamse hoger onderwijs.

- Advies: De vluchtelingenproblematiek in het Vlaamse hoger onderwijs.
- Advies: Nieuwe opleidingen in het dbso voor textielverzorging en de groen-sector.
- Advies: Een toekomstplan voor het basisonderwijs.
- Advies: Standpunt over de herziening van de Europese sleutelcompetenties
- Advies: Programmadecreet bij begrotingsaanpassing 2017.
- Advies: over de uitbreiding van het tijdelijk project duaal leren en diverse maatregelen voor het secundair onderwijs
- Advies: over het voorstel van onderwijskwalificatie Se-n-Se Energietechnieken

*** Adviezen van de Vlaamse Onderwijsraad**

- te raadplegen op www.vlor.be/advies/
- Advies over een aanvraag tot afwijking van de rationalisatienorm van een centrum voor volwassenenonderwijs
- Advies over een aanvraag tot afwijking van de rationalisatienorm van een centrum voor volwassenenonderwijs
- Advies over het stimuleren van studentenparticipatie
- Advies over de aanvragen voor afwijkingen van de programmatiestop dko
- Advies over de hervorming van de opleidingsincentives voor werknemers
- Advies over de aanvragen voor onderwijsbevoegdheid volwassenenonderwijs 2017-2018
- Advies over het opleidingsprofiel Bibliotheekmedewerker-informatiebemiddelaar
- Advies over het ondersteuningsmodel
- Advies over het actieplan 'Hoog tijd voor geZONTijd'
- Advies over het witboek Beleidsplan Ruimte Vlaanderen
- Advies over de modernisering van het aanbod in het secundair onderwijs
- Advies over programmaties in het buitengewoon secundair onderwijs, 2017-2018
- Advies over het eindrapport en het actieplan kleuterparticipatie
- Advies over onderwijsdecreet XXVII
- Advies over de aanvragen tot programmatie in het gewoon secundair onderwijs 2017-2018
- Advies over de programmatieaanvragen buitengewoon basisonderwijs 2017-2018

Regelgeving

Raadplegen op <http://212.123.19.141>

voor onderwijsitems op www.ond.vlaanderen.be/edulex

*** Studie- en beroepskeuze**

- 10.03.2017 - Decreet betreffende de maatregelen ten gunste van de tewerkstelling van jongeren in de social profitsector die voortvloeien uit de wet van 23 december 2005 betreffende het generatiepact (B.S.11/04/2017)
- 10.03.2017 - Besluit van de Vlaamse Regering tot wijziging van het besluit van de Vlaamse Regering van 26 februari 2010 betreffende de prestatieregeling en de vaststelling van het recht op een salaris in een ambt in de centra voor volwassenenonderwijs betreffende een aanpassing van de prestatieoemers per studiegebied (B.S.10/04/2017)
- 10.03.2017 - Besluit van de Vlaamse Regering tot erkenning van de masteropleiding master in de handelswetenschappen als nieuwe opleiding van de Universiteit Hasselt (B.S.11/04/2017)
- 10.03.2017 - Besluit van de Vlaamse Regering houdende wijziging van het besluit van de Vlaamse Regering van 5 juni 2009 houdende de organisatie van de arbeidsbemiddeling en de beroepsopleiding, wat betreft de activeringstage (B.S.11/04/2017)
- 10.03.2017 - Besluit van de Vlaamse Regering betreffende de erkenning van beroepskwalificaties voor gereguleerde beroepen in het onderwijs in het kader van de Europese Richtlijn 2005/36 (B.S.14/04/2017)
- 10.03.2017 - Besluit van de Vlaamse Regering tot wijziging van de regelgeving betreffende de nuttige ervaring en de bekwaamheidsbewijzen en salarisschalen in het niet-hoger onderwijs (B.S.21/04/2017)

*** Onderwijs en vorming**

- 10.03.2017 - Besluit van de Vlaamse Regering tot wijziging van de indeling van studiegebieden in opleidingen van het secundair volwassenenonderwijs en van de regelgeving betreffende de studiebekrachtiging en de modulaire structuur van het secundair volwassenenonderwijs voor de studiegebieden algemene vorming, handel en mechanica-elektriciteit (B.S.10/04/2017)
- 10.03.2017 - Besluit van de Vlaamse Regering tot wijziging van het besluit van

- de Vlaamse Regering van 19 juli 2007 betreffende de organisatie van het opleidingsaanbod in het volwassenenonderwijs (B.S.10/04/2017)
- 31.03.2017 - Decreet tot bekrachtiging van het besluit van de Vlaamse Regering van 23 december 2016 tot ontvankelijkheid en gelijkwaardigheid van een aanvraag tot afwijking van de eindtermen, wat de tweede graad technisch secundair onderwijs betreft (B.S.19/04/2017)
- 31.03.2017 - Besluit van de Vlaamse Regering houdende goedkeuring van de programmatie van structuuronderdelen van het voltijds secundair onderwijs (B.S.20/04/2017)
- 21.04.2017 - Besluit van de Vlaamse Regering tot aanpassing van een aantal verlofstelsels in het onderwijs en in de hogescholen (B.S.30/05/2017)
- 21.04.2017 - Besluit van de Vlaamse Regering betreffende de ondersteuning van de verstrekking van groenten, fruit en melk aan leerlingen in onderwijsinstellingen (B.S.30/05/2017)
- 28.04.2017 - Besluit van de Vlaamse Regering tot wijziging van het besluit van de Vlaamse Regering van 29 november 2013 betreffende de oprichting, de samenstelling en de werking van de Commissie Hoger Onderwijs (B.S.02/06/2017)
- 05.05.2017 - Besluit van de Vlaamse Regering houdende de goedkeuring voor het schooljaar 2017-2018 van oprichting in het buitengewoon basisonderwijs en van programmatie in het buitengewoon secundair onderwijs (B.S.23/05/2017)

* Welzijn

- 10.03.2017 - Decreet houdende wijziging van het decreet van 20 december 1996 tot regeling van de rol van de lokale adviescommissie in het kader van het recht op minimumlevering van elektriciteit, gas en water en van het Energiedecreet van 8 mei 2009, wat betreft de invoering van een regulerend kader voor warmte- of koudnetten (B.S.13/04/2017)
- 17.03.2017 - Besluit van de Vlaamse Regering houdende wijziging van het besluit van de Vlaamse Regering van 26 februari 2016 houdende erkenning en subsidiëring van multifunctionele centra voor minderjarige personen met een handicap wat betreft de invoering van de persoonsvolgende financiering zoals ingevoerd bij het decreet van 25 april 2014 en tot opheffing van het besluit van de Vlaamse Regering van 7 september 2012 houdende vaststelling van maatregelen ter ondersteuning van kwetsbare jongvolwassen personen met een handicap (B.S.06/04/2017)
- 17.03.2017 - Besluit van de Vlaamse Regering betreffende de subsidiëring van de organisatoren kinderopvang en buitenschoolse opvang ter uitvoering van het Vlaams Intersectoraal Akkoord (B.S.18/04/2017)
- 31.03.2017 - Besluit van de Vlaamse Regering betreffende de subsidiëring van een vernieuwend en verbreed laagdrempelig initiatief inzake gezinsondersteuning voor aanstaande gezinnen en gezinnen met kinderen met het oog op de bestrijding van kinderarmoede (B.S.04/05/2017)
- 12.05.2017 - Decreet houdende diverse bepalingen in de beleidsvelden cultuur en jeugd (B.S.31/05/2017)

Welzijn en sociaal-cultureel werk

Helpende handen tegen schuldenlast - Hoe het Vlaams Centrum Schuldenlast, de CAW's, de OCMW's en andere organisaties dat aanpakken lees je in ons dossier over schuldhulpverlening. <https://weliswaar.be/schuldhulpverlening>

Samen sterk tegen huiselijk geweld: Ketenaanpak verenigt hulpverleners uit verschillende disciplines - Tegen eind dit jaar zou er in elke Vlaamse provincie een Ketenaanpak Intrafamiliaal Geweld moeten zijn. In Leuven is er net een proefproject afgerond en wordt de aanpak definitief ingevoerd. <https://weliswaar.be/ketenaanpak>

Heerlijk helder in de zorg - De zorgsector in België is prima uitgebouwd. Om gebruik te kunnen maken van die zorg is het belangrijk dat mensen betrouwbare gezondheidsinformatie kunnen vinden, begrijpen en toepassen. 40% van de volwassenen en 18% van de 17- tot 18-jarigen zijn onvoldoende of beperkt gezondheidsvaardig. Om de zorgsector te helpen helder te communiceren, ontwikkelde Thomas More Mechelen een toolbox vol tips. <https://weliswaar.be/heerlijk-helder-de-zorg> en/of <http://www.memori.be/heerlijheldertoolkit.html>

agenda en documentatie

Ontmoetingsdag HGW 2017

De Vlaamse netoverstijgende Stuurgroep HGW/HGD organiseert op donderdag **14 september 2017** een nieuwe Ontmoetingsdag handelingsgericht samenwerken. Dit is een initiatief voor iedereen met interesse in handelingsgericht werken (HGW) of handelingsgerichte diagnostiek (HGD).

Na een verwelkoming door prof. Elke Struyf en Noëlle Pameijer zal prof. Kris Van den Branden in de voormiddag aan de hand van concrete praktijkvoorbeelden inzicht geven in hoe scholen van vandaag op de trein van morgen kunnen springen: 'Onderwijs voor de 21e eeuw'. Vervolgens vertelt prof. Bieke De Fraine hoe we ons onderwijs toegankelijk kunnen maken voor leerlingen met verschillende achtergronden, capaciteiten en behoeften. Flexibele leerwegen bieden een mogelijk antwoord. Wat betekent dit voor de leerling? De Vlaamse Scholierenkoepel getuigt: flexibele leerwegen door de ogen van leerlingen. Tot slot brengen directeur Ilse Martens en zorgcoördinator Jordy Vanderheyden een verhaal uit de praktijk.

In de namiddag kies je een sessie uit 12 uiteenlopende thema's zoals co-teaching, coöperatieve werkvormen, differentiëren, HGW voor beleidsmensen, feedback van leerlingen, omgaan met gedragsproblemen, zorg op school, praktijkverhalen, de M-cirkel, sociaal-emotioneel leren. Inschrijven kan via www.handelingsgerichtwerken.be/ontmoetingsdag.

TOL-Congres

De TOL, dienst voor Taal-, Ontwikkelings- en Leerstoornissen, is gespecialiseerd in diagnose en therapie van kinderen en volwassenen met problemen op vlak van schoolse vaardigheden, taal, gedrag, motoriek, sociale vaardigheden, concentratie, emoties, ... De TOL is een team van logopedisten, psychologen, psychomotorisch therapeuten, orthopedagogen en een kinderpsychiater

Op 6 oktober organiseren zij hun voor de 8ste keer hun tweejaarlijks congres in het Concertgebouw van Brugge. Onder het thema 'Moeder, waarom leren wij?' worden recente inzichten over de behandeling van leerstoornissen en opvoedingsproblemen besproken.

Wie inschrijft voor 31/07/2017 geniet van het voordelig tarief van 110€. Betaaling na 31/07 is 130€. Alle info is terug te vinden op www.tol.be.

Zorgbreed - Tijdschrift voor integrale leerlingzorg

Zorgbreed - Tijdschrift voor integrale leerlingzorg in Vlaanderen en Nederland wil kennis delen. Het is vooral afgestemd op de praktijk van leerlingzorg in het primair en secundair onderwijs, in de ruimste zin. Aflevering 53 van jaargang 14 heeft het over:

- Het leerstofjaarklassensysteem heeft zijn beste tijd gehad.
 - Spelbegeleiding bij jonge vluchtelingenkinderen.
 - Goed leraarschap vanuit het perspectief van begaafde basisschoolleerlingen.
 - Versterken van begrijpend lezen door close reading.
 - 15 jaar na de diagnose autisme. Getuigenis van een ervaringsdeskundige.
 - Creatief begaafde kinderen herkennen en stimuleren.
 - Spelen in de zandbak. Pubers spelenderwijs leren hoe ze moeten samenleven.
- Het nummer telt 40 pagina's en kan los besteld worden aan 11 euro. Een abonnement kost 36 euro voor vier nummers. Voor meer informatie & catalogus kunt u terecht op www.garant-uitgevers.eu.

Beroepsgeheim in de zorg en het sociaal werk

Op **12 en 21 september 2017** geeft Escala een opleiding over 'beroepsgeheim in de zorg en het sociaal werk'. Als medewerker in de sector van personen met een handicap, bijzondere jeugdzorg, maatschappelijk werk, psychiatrie, gezinshulp, kinderopvang en ouderzorg komt u ongetwijfeld in contact met situaties waarbij u vragen hebt bij het beroepsgeheim of de privacy bij uw cliënt. Deze opleiding biedt, aan de hand van een theoretisch kader en verschillende cases, een inzicht hoe u kan of moet reageren op verschillende ethische dilemma's. Deze vormingsreeks handelt over beroepsgeheim en het opslaan en verwerken van informatie. Ze is opgebouwd uit drie sessies. Sessie 1: beroepsgeheim; sessie 2: informatie over een cliënt opslaan, verwerken en uitwisselen; sessie 3: informatie uitwisselen met derden. Deze sessies zijn telkens opgebouwd uit een informatief en een reflecterend/interactief luik.

Voor meer info: info@escala.be, tel. 051 26 87 65 of fax 051 26 87 59

Introductie Verbindende communicatie

Verbindende Communicatie (VC) is gebaseerd op het gedachtegoed van Geweldloze Communicatie, ontwikkeld door Marshall B. Rosenberg. Meer dan louter een communicatiemodel, is het een levenshouding die uitnodigt om met meer mededogen naar jezelf en je medemens of cliënten te kijken. VC brengt je meer inzicht in communicatie, in jezelf, in anderen, én leert je op zo'n manier te communiceren dat er meer verbinding, samenwerking en mededogen ontstaat.

In deze dagopleiding maken we kennis met het basismodel van Verbindende communicatie: de drie keuzes (zelfempathie, empathisch luisteren, eerlijk spreken) en het vier-stappen-model (waarneming, gevoel, behoefte, verzoek). Het vierstappenmodel werken we in de diepte uit, zodat deelnemers naar huis gaan met een stevige theoretische kapstok én het model meteen in de praktijk leren toepassen.

Deze vorming vindt plaats op dinsdag **12 september 2017**, van 09.30 u. tot 16.30 u., in Vormingscentrum Guislain, Jozef Guislainstraat 43, 9000 Gent.

Voor info en inschrijvingen: www.vormingscentrumguislain.be.

De kracht van non-verbale communicatie

Waarom slagen sommigen er schijnbaar veel gemakkelijker in om hun doel in een gesprek te bereiken en anderen te overtuigen? Hun 'geheim'? Heel eenvoudig, zij weten bewust (of onbewust) datgene wat ze zeggen op de juiste manier te versterken door hun stem en lichaams-taal. Bovendien kunnen zij hun gesprekspartner beter 'lezen' en weten ze hoe de andere zal reageren. Tijdens deze workshop leer je wat de betekenis is van de non-verbale signalen die jij en je gesprekspartner 'uitzenden'. Tijdens de oefeningen leer je het non-verbaal gedrag van de anderen te observeren en te analyseren. Tenslotte leer je hoe je door het toepassen van enkele eenvoudige principes je impact kan vergroten en zelfs je stemming en emoties positief kan beïnvloeden!

Deze vorming vindt plaats op donderdag **14 september 2017** van 09.30 u. tot 16.30 u. in Vormingscentrum Guislain, Jozef Guislainstraat 43, 9000 Gent.

Voor info en inschrijvingen: www.vormingscentrumguislain.be.

Introductie krachtgerichte gesprekken

'Krachtgerichte gesprekken' verwijst naar een gespreksmodel dat cliënten sterk 'empowert'. Het is gebaseerd op de oplossingsgerichte en narratieve gespreksmodellen. Het model geeft handvatten om een sterke focus te ontwikkelen op krachten (kwaliteiten, vaardigheden, levenskennis, waarden, enthousiasme, interesses, ...).

Een hedendaagse, herstelgerichte zorg vraagt dat hulpverleners oog (leren) hebben voor krachten bij cliënten, ook wanneer er sprake is van uitgesproken moeilijkheden en/of beperkingen. Hoe doe je dat concreet? Wat pik je op? Wat laat je links liggen? Welke vragen stel je? Hoe bevestig je de ander? Je hebt concrete gespreksleidraden en gespreksvaardigheden nodig.

Deze vorming vindt plaats op dinsdag **26 september 2017** van 09.30 u. tot 16.30 u. in Vormingscentrum Guislain, Jozef Guislainstraat 43, 9000 Gent.

Voor info en inschrijvingen: www.vormingscentrumguislain.be.

BOEKEN

Praktijkboek Psychotrauma

DRIESSEN, A. en LANGELAND, W.

Epo, Berchem, 2017, 176 p., 27,50 euro.

Psychotrauma kent veel gezichten. De afgelopen jaren is de maatschappelijke belangstelling voor de ingrijpende gevolgen van traumatische gebeurtenissen sterk toegenomen. Dit komt bijvoorbeeld aan het licht bij zaken van seksueel misbruik van kinderen maar ook bij grote rampen waarbij mensen in één klap hun gezin, familie, vrienden verloren. De gevolgen van psychisch leed kunnen leiden tot verschillende vormen van posttraumatische stressstoornissen.

Veel mensen zijn in staat traumatische gebeurtenissen met steun van hun eigen familie en vrienden te verwerken. Aandacht en begrip voor en erkenning van hun leed is altijd nodig. Professionele hulp is geboden bij degenen die het zelf niet kunnen verwerken, want confrontatie met een traumatische gebeurtenis of langdurend leed kan tot ernstige gevolgen leiden, voor zowel het slachtoffer als

zijn of haar omgeving. Dit praktijkboek door deskundigen geschreven, is bestemd voor hulpverleners, docenten en studenten.

Een geschiedenis van sociaal werk

CLAESSENS, D.

Epo, Berchem, 2017, 248p., 24,90 euro.

Sociaal werk is zo oud als de straat. En wellicht nog ouder. Want de Romeinen legden hun eerste heirbaan in 312 v.C. En vóór hen waren de Grieken al vertrouwd met weldoeners en patronage. Dit boek vertelt 'een' geschiedenis van sociaal werk. Van de antieke tot de postmoderne tijd en van de liefdadigheid van keizer Augustus tot de actieve welvaartsstaat van Frank Vandenbroucke. Geschiedenis biedt een invalshoek om kritisch te kijken naar het hedendaagse sociaal werk. Dat meandert voortdurend tussen individu en samenleving, tussen rede en romantiek en tussen vrijheid en verantwoordelijkheid. Maar het motief van sociaal werk blijft door de eeuwen heen hetzelfde: mensen helpen vanuit welbegrepen eigenbelang. En vandaag? Leggen 'nieuwe sociale kwesties' als neoliberalisering en globalisering een hypotheek op de toekomst van sociaal werk, of bieden ze ook mogelijkheden?

De opvoedparadox. Over de ouder als tuinman of timmerman

GOPNIK, A.

Epo, Berchem, 2017, 287 p., 22,95 euro.

Op basis van wetenschappelijke inzichten over de evolutie van de mens en de ontwikkeling van kinderen toont Alison Gopnik aan dat ons beeld van opvoeden wezenlijk verkeerd is: gebaseerd op slechte wetenschap en slecht voor kinderen en ouders. Een ouder zou geen timmerman moeten zijn die aan de hand van een bouwtekening stapsgewijs een product in elkaar zet, maar eerder een tuinman die zorgt voor de juiste omstandigheden zodat zijn planten de gelegenheid krijgen te groeien en te bloeien. Kinderen zijn speels en fantasievol, chaotisch en onvoorspelbaar. Ze zijn allemaal zichzelf, anders dan andere kinderen of hun ouders. Een afwisselende kindertijd zonder al te veel regels of controle maakt dat ze creatief en veerkrachtig worden en leren om problemen zelf op te lossen. Dit boek laat zien hoe dat kan.

Kinderen met een licht verstandelijke beperking in het passend onderwijs

Visie op ondersteuning in de klas

HUIZINGA, M., GRAAS, D. en BEXKENS, A.

Garant, Antwerpen, 2017, 152 p., 21 euro.

Om zich op een positieve manier te kunnen ontwikkelen hebben kinderen met een licht verstandelijke beperking in het passend onderwijs gepaste begeleiding en zorg nodig. Daarvoor is het van groot belang dat schoolbesturen, leerkrachten en interne begeleiders een visie ter ondersteuning formuleren en toepassen. Dit boek biedt concrete handvatten om met de ontwikkeling van zo'n visie aan de slag te gaan. Hierbij gaat ruime aandacht naar de relatie tussen onderzoek en praktijk. De ondersteuning van deze kinderen en hun ouders stoelt op drie pijlers: de vroegsignalering van onderwijsleerproblemen, de waarborging van de positieve effecten van inclusief onderwijs en het mogelijk maken van sociale integratie in de klas en daarbuiten. Jeugdhulp en passend onderwijs moeten worden verbonden, waarbij rekening wordt gehouden met verschillen tussen kinderen, veel waarde wordt gehecht aan de participatie van ouders en vertrouwen wordt gegeven aan de deskundigheid van de leerkracht.

Nieuwe Praktijkgids leerlingbesprekingen

HUMMEL, I.

Garant, Antwerpen, 2017, 166 p., 17,90 euro.

Op een opbouwende en open manier spreken over leerlingen, maar vooral mét leerlingen bevordert een goede begeleiding en evaluatie door hun hele schoolloopbaan heen. Spreken over leerlingen in rapportvergaderingen of leerlingbesprekingen op school leidt niet altijd of onvoldoende tot gedragsverandering. In dit boek wordt - op basis van vele jaren ervaring als trainer en begeleider van veranderingsprocessen in Nederlandse scholen voor voortgezet onderwijs - beschreven hoe het gesprek over en mét leerlingen kan leiden tot effect op het gedrag van leerlingen.

Deze publicatie vormt een handleiding voor álle scholen en teams die (nog) niet helemaal tevreden zijn over de manier waarop zij spreken over hun leerlingen in rapportvergaderingen en/of leerlingbesprekingen. Via dit boek en dit instrumentarium leert men hoe overleg efficiënter georganiseerd kan worden en met meer effect. Een gelinkte website bevat formulieren die bij de besprekingen kunnen worden gebruikt.

Gedrag in uitvoering. Over executieve functies bij kinderen en pubers

SMIDTS, D. en HUIZINGA, M.

Epo, Berchem, 2017, 158 p., 19,95 euro.

Executieve functies zijn denkprocessen in de hersenen die ervoor zorgen dat we ons gedrag in goede banen kunnen leiden. Bij kinderen zijn ze nodig voor alledaagse activiteiten, van het aankleden tot het plannen van huiswerk. Bij iedereen loopt de ontwikkeling van de executieve functies in een ander tempo en op een andere manier. Tegelijkertijd hebben we allemaal weleens last van zwakke executieve functies, bijvoorbeeld in periodes van stress, drukte en onzekerheid, of door slaapprobleem. Gedrag in uitvoering richt zich op het ondersteunen en trainen van executieve functies bij kinderen en jongeren in het dagelijks leven, thuis en op school.

Deze tweede, geheel geactualiseerde editie van dit succesvolle boek bevat herkenbare voorbeelden uit het dagelijks leven van kinderen tussen de 3 en 17 jaar, maar ook inzichten en praktische tips voor ouders, leerkrachten en jongeren voor het versterken van executieve functies.

Autisme is niet blauw. Smurfen wel.

VERMEULEN, P.

Pelckmans-Pro, Borgerhout, 2017, 144 p., 24,99 euro.

In enkele decennia is autisme geëvolueerd van een weinig gekende en nog minder gewenste diagnose tot een alom bekend fenomeen dat geassocieerd wordt met iconen van genialiteit zoals Bill Gates, Albert Einstein en Wolfgang Amadeus Mozart. Autismen heeft veel van zijn negatieve connotaties van zich afgeworpen en is ondertussen wellicht het meest opgeblazen en uitgeholde diagnostische etiket uit de hele DSM. Iedereen kent autisme en meent ook te weten wat het is. Maar nog nooit waren er zoveel misverstanden en vooral stereotiepe ideeën over autisme.

De auteur hekelt de populaire tendensen in autisme, en gaat tegen de stroom in door kritische vraagtekens te plaatsen bij gangbare ideeën over autisme. Zo ergert hij zich blauw aan het blauw van wereldautismedag en bekritiseert hij de inflatie van het begrip. Vermeulen doet evenwel meer dan het vertellen van een aantal politiek incorrecte verhalen. Hij biedt ook een oplossing: back to basics! Dat is: autisme reduceren tot wat het was en wat het ook "maar" is: een etiket voor een brein dat niet werkt zoals de meeste. Van hieruit houdt hij een pleidooi voor neuroharmonie waarbij de term autisme niet meer maar ook niet minder aandacht krijgt dan nodig is.

SPECIALE THEMA-NUMMERS TE KOOP

WELWIJS brengt ieder jaar in september een speciaal thema-nummer uit. Wie de laatste themanummers heeft gemist, krijgt nog een kans om deze waardevolle nummers alsnog aan te schaffen.

Daarvoor betaal je slechts 5 euro per nummer. Er worden geen verzendingskosten aangerekend.

Bestellen kan door te mailen naar **nicole.vettenburg@welwijs.be**.

Volgende themanummers zijn nog ter beschikking:

THEMANUMMER 2008: PREVENTIE IN HET ONDERWIJS

- Klaar voor een klaar preventiebeprijp? (*P. Goris*)
- Mission Accomplished. Resultaat boeken met preventie (*D. Burssens*)
- Preventie is kiezen. Vijf dimensies voor een ethisch verantwoorde preventie (*N. Vettenburg*)
- Projectmatig werken: een stappenplan voor preventie (*B. Melis*)
- Het project 3-klap als algemeen wenselijk preventieproejct (*L. Maesmans*)
- "Leren thuis leren", een proeftuin die werkt aan preventie in kwadraat (*R. Hermans, A. Dumoulin, R. Rector, K. Cohen, A. Loyens*)
- De rol van de huisarts bij spijbelpreventie: visie van een arts. De Brugse poort. (*T. Dusauchoit*)
- De preventieve reflex, hoe doe je dat? (*L. Hendrickx*)
- Drugpreventie: een drugbeleid op school (*I. Bernaert*)
- Samenwerkingsprotocollen tussen scholen, politie en parket. Gescreend vanuit preventieoogpunt (*G. Thys*)

THEMANUMMER 2009: MAATSCHAPPELIJKE KWETSBAARHEID OP SCHOOL

- Maatschappelijke kwetsbaarheid op school (*N. Vettenburg & L. Walgrave*)
- Empowerment en maatschappelijke kwetsbaarheid (*T. Van Regenmortel*)
- Geweld en maatschappelijke kwetsbaarheid (*N. Vettenburg*)
- Brede school = het versmallen van maatschappelijke kwetsbaarheid (*M.-A. De Meijer & K. Lecoutere*)
- Motiveren tot studie-ijver en tot een succesvolle studiekeuze bij maatschappelijk kwetsbare leerlingen (*M. Luykx & A. Biliris*)
- 65 Nationaliteiten uitdagen om te leren! (*R. Du Jardin*)
- Buitengewoon bijzonder (*D. Moulart & K. Delmeire*)
- Het straathoekwerk vertelt: de relatie als koevoet (*C. Dewaele*)
- Onderwijs en jeugdwerk met maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren (*M. Vercoutere & R. Crivit*)
- De maatschappelijk kwetsbare leerling als ultieme toetssteen van een pedagogisch optimisme (*D. Bicker*)

Inhoud - Welwijs, 2017, jaargang 28, nr. 2

p.

- 3 Het verhaal van Isabelle en haar team
Isabelle Step
- 5 Enkele vraagtekens en uitroeptekens na 2 jaar M-decreet
Beno Schraepen
- 9 Spelen in zwarte sneeuw: een kinderrechtenblik op armoede
Naima Charkaoui en Bruno Vanobbergen
- 13 Trajecten van Hoopverlening
Lieven Verlinde
- 17 **Katern**
Pestgedrag in een gekleurde samenleving. Het verschil tussen jongeren met én zonder een migratieachtergrond aangaande klassiek en cyberpestgedrag in secundaire scholen
Jop Van der Auwera
- 22 OpBoksen. Vechtsport als middel voor persoonlijke groei van jongeren
Roel Vandewal
- 26 Lachen kan geen kwaad? Het belang van humor voor leerling-leerkrachtrelaties in de klas
Lore Van Praag, Peter Stevens en Mieke Van Houtte
- 30 Maatschappelijk werk en kinderopvang hand in hand. Interdisciplinaire samenwerking als hefboom in de strijd tegen kinderarmoede
Lynn De Pourcq
- 34 **Webwijs**
Thema's
Jan Tallon
- 37 **Agenda en documentatie**
Evi Verduyckt